ÜLO TUULIK SÕJA JALUS

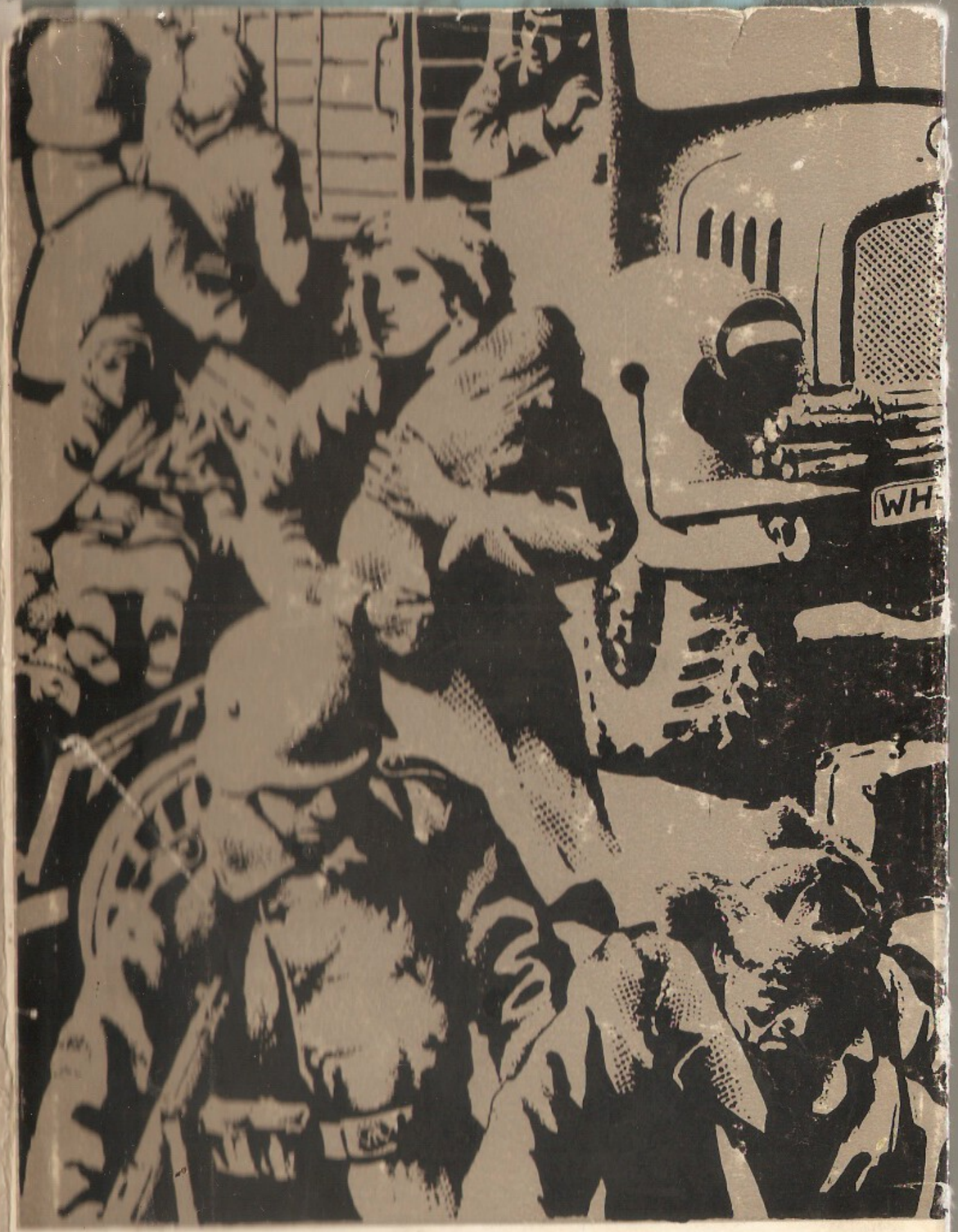

ÜLO TUULIK

SÕJA JALUS

Ülo Tuulik

Sõja jalus

Kirjastus „Eesti Raamat“
Tallinn 1974

E
T 93

Kujundanud
ja illustreerinud H. Arrak

7—3—5
128—74

© «Eesti Raamat» 1974

EMALE

See, kes on valust pääsenud, ei tohi arvata, et ta on nüüd vaba ja võib taas rahus edasi elada, nii nagu ta ennegi elas. Nüüd, kus ta teab, mis tähendab valu ja hirm, peab ta aitama valu ja hirmu vastu võidelda...

Albert Schweitzer

Meid viidi öösel.

Jahedas kuupaistes lükkas saksa sõdur logisevat käru mööda savikarva tahedat teed mere poole.

Sõduri kannul astusid minu isa ja ema, kordamööda süles hoides poolteiseaastast last, ja õde tippis nende sabas, väike riidepamp näpus.

Kivise kadakavälja vahel liuguv tee helendas kuu all kaugel ees, nagu kinnitaks hälbimise võimatust. Seda mööda sai vaid Sõrve säärele ning seal ootasid laevad.

Oli 27. oktoober 1944.

Kui ma praegu, ligi kolmkümmend aastat hiljem püüan kõike uuesti meelde tuletada, on silme ees ainult üine hele kuutee ning imelikul kombel tunnen magusat surinat jalgades: me istusime Jüriga kärus peaaegu liikumatult, jalad konksus istmiku all, hirmuga vaadates, kas isa ja ema ei jää maha võõrast mehest, kes lükkas käru.

Muud midagi ma ei mäleta.

Alles pool aastat hiljem sain viieseks. See oli kunagises Poola koridoris Klein Lubsi laagris. Sakslasest arst vaatas mind ja venda, kaht heledapäist, selgete nälginud silmadega last, ja ütles meie isale:

«Zwei Soldaten für die deutsche Armee.»

Isa lühinägelikud silmad prillide taga ei väljendanud omaksvõttu ega eitust — sõja-aja silmades oli kõige sagedamini nõutust, ükskõiksust ja mittemõistmist või ka selle teesklemist oma sisimate mõtete varjamiseks —, isa ei öelnud midagi.

Aga sedagi ei mäleta ma ise: vist rääkis isa sellest kohe sõja järel Saaremaal Põidel võõrale mehele, kellega nad valget viina jõid, sest mees oli meile lambi teinud. Ta keeras valge karmi tahi ahervaremest leitud lambipeasse ning see pisteti otsa neljakandilisele pruunile õlipudelile. Klaasi polnud. Meid ei lubatud joosta, siis võis tuli ära kustuda.

Minu isa oli kooliõpetaja. Ta luges ja kõneles vabalt

saksa keelt. Saksakeelne kaanteta entsüklopeedia on tast praegugi järel.

Ma tuletan uuesti meelde helendava tee kuu jahedas paistes, jalgade surina, harva metsatuka, kivirauniku, valge pilvetupsu — ammuse sügisöö —, kuulatan iseendas, lootes kuhtunud häälte ja helide ärkamist, kuid, jumala eest, ei kosta midagi muud peale käruratta kriuksumise. Isa ja sakslane ei räägi.

Siit algavadki tõde ja tõenäosus: tõde, mis on päristõde, ja tõenäosus, mis on tõde seetõttu, et meie praeguste arusaamade, sisemise loogika, eetika ja isegi kunstiliste tõekspidamiste järgi peaks selle-hetke-tõde just niimoodi välja nägema.

Selle raamatu kõigil lehekülgedel on kahe tõe vahel valimise jälgi: olen otsinud päristõde, kõige algsemat, julmemat, ausamat, õiglasemat, teinekord oma alastuses ebameeldivatki, ja püüdnud seda tõde säilitada ning kaitsta tõenäosuse eest, mis mulle sageligi tundus õigem, ilusam ja eetilisem. Niimoodi olen katsunud kaitsta inimlikkust ja mehisust, et sellele ei antaks erakordsuse ja kangelaslikkuse paistet.

1944. aasta 27. oktoobri hilisõhtust mäletan ma täiskuud, kägaras istumist, jalad surnud, ja ahistust ees helendavast teest, mis kogu oma pikkuses tähendas hirmu: kas isa ja ema jõuavad . . .

See on minu enda mäletamine.

Ma ei saa öelda: ma mäletan — minu isa ja sakslane ei rääkinud.

Ma võin öelda: mul ei ole tõesti meeles, et isa ja sõdur oleksid omavahel võõras keeles juttu ajanud.

Dokumentaalsuse ja objektiivsuse taotlus sellisest sõjast kirjutades, kus inimene sõja jalgu jäänuna on kannatanud ning nälginud, nõuab, et väljendutaks *sine ira*.[1] Miks eelistan ma vaikimise varianti?

Vaikimine võõra kõrval tähendab peaaegu alati vihkamist või oma üleoleku selget mõistaandmist. Kas isa vaikimine on tõde või tõenäosus?

Enne, kui panin paberile lause «Meid viidi öösel», lugesin mitme aasta jooksul kõikvõimalikku kirjandust viimasest sõjast. Käisin nendes paikades, kuhu meid

[1] Ilma raevuta (lad. k.).

tookord viidi. Kirjutasin üles sõrulaste jutustamisi möödunud vintsutustest. Otsisin päevikuid, dokumente ja fotosid. Lugesin veel ja veel. Rääkisin ajaloolaste, filosoofide ja sõjaväelastega. Lugesin jälle: otsisin paralleele, millest loobuda, ja kontrollisin oma mõtteid, et nad poleks varastatud. Eriti meeldis mulle 1942. aastal okupeeritud Pariisis trükitud Vercors'i novell «Mere vaikus». Haritud ja intelligentne, meeldiva käitumisega saksa ohvitser pannakse elama majja, mille valdajaks on vana prantslane oma vennatütrega. Kogu novelli sündmustiku jooksul, mil aina enam selgub sakslase sügav kultuurihuvi ja haritus, ei kõnele tütarlaps ohvitseriga ühtki sõna. See sissetunginud võõramaalasest ohvitser isegi meeldib talle kui mees, kuid vihkamisse, kui see on kogu rahva hingeseisund, peavad umbuma iga üksikugi südame väljendusihad. Tüdruk ei lausu sõnagi.

Ma pisut kardan selle novelli mõjukust: kui ma nüüd ise raamatut kirjutan, pihtimaks tõde, mis oleks veenev, võib see paralleel mind häirida.

Isalt ei saa ma enam midagi küsida.

Mis siis annab mulle õiguse arvata, et seitsme kilomeetri pikkusel teel Karuste küla koolimaja juurest kuni Sõrve säärde saabunud laevadeni, kuhu meid topiti, ei kõnelnud minu isa ühtki sõna saksa sõduriga, kes ometigi ise oli võtnud käru ja näidanud isale, et need kaks väikest poissi, kes öö ajal omal jalal seda maad maha ei käi, võtab ta käruotsale ja viib sinna, kuhu käsk on viia?

Mõni samm eemal isast ja emast, kes kordamööda tassisid poolteiseaastast Ennot, lükkas saksa sõdur võõral maal käru kahe väikese lapsega, ümberringi öine kuuhelendus, mis alati paneb südame põksuma imeliku või üleloomuliku ootuses. Lapsed olid seal kärus kaitstud, ei saanud nad väsida ega kaduda, ning võõrast rahvusest mees polnud praegu keegi muu kui priitahtlik aitaja raskel teel.

Ma arvan, et minu isa temaga siiski ei rääkinud.

27. oktoobri sügiseselt lüheneval päeval koristas isa Karuste koolimaja pööningut. Prahti ja paberit polnudki teab mis palju, aga koristamine võttis päris korraliku aja: mõndagi ammu nähtud ja loetud kirja, kooli-

päevikut või liigseks peetud raamatut jäi ta uuesti üle kaema.

Puhtaks tuli teha kõik pööningud siinpool Lõpe — Kaimri rindejoont, viimane kui üks majapealne sakslaste käes oleval Sõrve poolsaarel, sest ründajate raskerelvade ja laevakahurite tuli undas üle maa.

Alles õhtu hakuks sai pööning korda.

Hämarus vaatas aknast sisse, kuu tõusis juba aeglaselt ja vastu tahtmist, päev sai oma ringi täis.

Eelõhtu rambel tunnil, kui tuli veel üles võtmata ning lapsed tikuvad vanemate sülle või lahtise pliidisuu ette, täiskasvanuil aga päevaste askelduste väsimus liikmeid roiutab ja nad mõtlevad aja ühetaolisele rahustavale kordumisele, sel tunnil läks kooliõpetaja Kaarel Tuulik ust avama kahele mehele, keda ta oli näinud väravast sisenemas.

Saksa sõjaväevormis mehed astusid tuppa ja teretasid viisakalt.

Üks neist oli ohvitser, teine — noorem ja prillidega — tõlk. Ohvitser ütles tõlgi kaudu: kahe tunni jooksul peab maja tühi olema!

Mõlemad rääkisid rahulikul toonil, kuid kindluse ja enesestmõistetavusega, mis ei luba mingisugust vasturäägimist.

See on Saksa kõrgema väejuhatuse korraldus.

Sõjategevus ägeneb, rinne võib lähemale tulla, Saksa väejuhatus kaitseb kõigi tsiviilelanike elu territooriumil, mida ta haldab. Saksa väejuhatus käsib seetõttu kõigil kahe tunni jooksul lahkuda oma kodudest ja minna Sõrve säärele, kus ootavad laevad, et transportida elanikud praeguses situatsioonis kõige ohutumasse paika, Suur-Saksamaale, kust elanikud juba kõige lähemal ajal — tõenäoliselt jõuluks — tagasi tuuakse venelastest vabastatud maale.

Minu isa kuulas ära saksa ohvitseri jutu ja eestlasest saksa sõduri tõlkimise.

Saksa keel on otsekui käskimiseks loodud, ütles ta endale, ja isegi see katse loogiliselt põhjendada julma käsku, püüdlus sõnalisele humaansusele julmas aktis — isegi see kõlab nagu uus käsk, sest seegi johtub ülevalt antud korraldusest: see on seletamise käsk.

Isa mõtles imestusega, et see kõik on täpselt tõlgitav

eesti keelde — ta kuulis juttu, millel saksakeelsena oli sõja julmuse alibi, nüüd selles keeles, milles ta kaks aastakümmet järgemööda igast sügisest suveni oli õpetanud kalurilastele lugemist, laulmist ja arvutamist.

Prillide tagant vaatas mu isa teise eestlase prilliklaasidesse ja see oli jumalast antud kaitse — nende pilke lahutas, murdis ja tegi ametlikuks klaas. Palju lugeva ja mitmekeelseid raadiosaateid kuulava mehena ei teadnud mu isa keele kannatlikkusele mõeldes sel hetkel ometigi, et natsidele oli kategooriliselt keelatud peaaegu kõigi nende «julgeolekunähtuste» sõnasõnaline nimetamine, mida Hitleri sõjavankri liikumine endaga kaasa tõi. Sõjakäskude ja instruktsioonide järgi peeti humaanset sõda, kus puudusid mõisted nagu mahalaskmine, poomine, gaasiga surmamine. Olid teised väljendid: eriline kohtlemine, küsimuse lõplik lahendamine ja ka ümberasustamine. Meie hoidsime emast kinni, sest mehed olid võõrad ja kandsid relvi.

Isa ei öelnud midagi.

Õde — üheksateistkümneaastane neiu — astus sammu tõlgile lähemale ja küsis:

«Aga kui me ei lähe välja?»

Ohvitser küsis:

«Was hat das Fräulein gefragt?»

Ta sai kiiresti ja täpselt teada, mida päriti.

«Saksa väejuhatus on käskinud, et kõik p e a v a d väljas olema,» ütles ta.

Ta kordas midagi nii lihtsat ja üldmõistetavat, et tema hääles oli pisut imestustki kordamise tarviduse pärast.

«Milleks meie peaksime väikeste lastega vastu ööd o m a majast välja minema?» küsis õde veel.

Prillidega sõdur tõlkis uuesti ja sakslane vastas ikka tollesama mittemõistmist sisaldava imestusega rahulikult ja selgelt.

«Saksa kõrgem väejuhatus on käskinud,» ütles ta, «kõik need, kes koidu ajal majadest leitakse, koha peal maha lasta.» Nad läksid ära, jättes viisakalt hüvasti, ja prillidega sõdur sulges ukse pehmelt ja hääletult, nagu majaomanik või meistermees, kes teab, et korralik uks seisab alati lingil ja käepide on nimelt selleks küljes, et ust enda järel mitte ropsaki kinni ei tõmmataks.

Ma võin aimata, et esimene tunne, mis isa hinges sündis, oli kahetsus.

Kui palju kordi olid kohalikud paadimehed ja tema õpilaste vanemad lähematest küladest käinud temalt pärimas, kas kooliõpetaja oma väikeste lastega ei tahaks pealetuleva sõja jalust ära saada, nendega koos Rootsi tulla, sest sinna mindi nüüd tuhandete kaupa.

Liikusid ringi jutud venelaste julmusest ja vägivallategudest ning ära läksid inimesed, kel kartmiseks polnud vähimatki põhjust, sest polnud nad muud teinud kui kala püüdnud ja maad harinud, polnud nad omakaitses ega kaitseliidus olnud, ning kõigele toimuvale vaatasid nad vaid kui sakslaste ja venelaste suurele põhimõttelisele võitlusele, milles aaria rass oma sauna kätte sai.

Kooliõpetaja ei läinud kaasa.

Kas oli tal rohkem elutarkust või armastas ta sedavõrd maad, nutmiseni vaest ja naermiseni ebausklikku Sõrvemaad, et süda ei lubanud minna: kõigile kutsujaile ütles ta ära.

Alles nüüd, mil vägivaldne võõrale maale ajamine möödapääsmatult selgeks sai, kohus kahetsus sapisteks sõnadeks.

«Kurat,» ütles kooliõpetaja, «kas need äraminejad tõepoolest seda ette nägid . . .»

Ta astus paar korda köögi ühest nurgast teise, nagu tal kombeks oli, piip suus, käed selja1, pea maas.

«Mis me teeme, naine?» küsis ta siis rahulikult, andes voli pikkamisi sündinud kainele arusaamisele, et elu praktilisi asju jagavad naised meestest sageli paremini.

Ta ei oodanud vastust, vaid võttis riiulilt kaardipaki. Midagi pidi sel hetkel tegema, et ei tekiks tühja õudvaikust — inertsuse, ükskõiksuse ja allaandmise esimest kuulutajat.

«Vaatame ära,» ütles ta.

Ta lappas kaardid samuti lauale, nagu teeb seda nüüd minu naine, keda ma alati pilada püüan selle tühja töö juures, ning tõstis neid aina ümber, otsides mingit süsteemi või tingmärke. Kogu laud oli kaarte täis: nelja masti ilu, kirevus ja pühendamatule vaatajale täielik seosetus. Isa ütles:

«Viie kuu pärast oleme tagasi.»

Nüüd tagantjärele, kui ma tean, et üks üle keskea Sõrve naine, kellele samuti anti kaks tundi aega hädatarvilike asjade kokkupanemiseks — 20 kg inimese kohta —, et see naine ei suutnud mitte kuidagi mõista, mis õigus maailmas ajab teda välja oma kodust, nende seinte vahelt, kus elasid ja surid juba tema vanavanemad, ja et ta rannaäärse inimesena ära teadis, et Sõrve säärelt viiakse neid otse suure sõja keskele — sakslaste laevu ründavate viisnurgaga lennukite ette, ja kui ta oli tund aega teinud seda, milleks tal senises elus haruharva aega jäi — üksisilmi aknast vaadanud samblaseid kiviaedu, kääksuvaid puuväravaid, vabeposte, läänetuulest rasitud mände ja kivikirja põldu, kus sahanina iga paarikümne sammu järel tuleb üle raudkivi või pae aidata, kui talle äkki tundus, et ilma selle kõigeta, mille tõelist mõtet ta nüüd äkki aimas, pole tema elul kusagil mujal vähimatki tähendust, siis tuletas ta järgmise tunni jooksul meelde, mis oli selles igaveses töörügamises ja laste sünnitamises ilusat, et seda veel meenutada, ja ei olnud seal pika elu kohta muud midagi kui leeripäev Jämaja kirikus, kus ta oli valges kleidis ja uute kingadega, mis suilisepäevade rahaga ostetud, kõik see rahvas uudistamas, hobused lasipuude küljes, õpetaja ja kirikulaulud, jaanipäevaeelne suvine aeg, otsekui uues maailmas, pühas ja ilusas, ning ta otsis kirstust omakootud põrandariide ja saja-aastase raske piibliraamatu alt välja need leeriskäimakingad ja istus uuesti oma kohale akna alla, kuni talle järele tuldi; ta ei nutnud ühtki silmatäit, astudes sõdurisaabaste kõmina ja hundikoerte lõrisemise saatel mööda niiske lehekõduga kaetud külateed sinnapoole, kuhu täägiga näidati, leerikingad peeni paelu pidi konksus sõrmede küljes, mis reumast kanged olid, nii et vardaidki enam ei hoidnud; — nüüd, kui ma tagantjärele tean, et mindi niimoodi — hingetoeks ainult millegi sedavõrd tähtsa mõistmine, milleni harilik, erakordsete sündmusteta elu meid teinekord ei jõua tuuagi, nüüd ei tundu isa kaardilappamine naljakas või seletamatu.

Ema tõusis pliidi eest, nuuksatas ja läks tagumisse, suurde tuppa.

Vaikselt ja vihata, nagu peseks ta lämbel juulipäeval rannaäärses vees lambavilla, peent, valget ja kaharat,

üht tupsu siit ja teist sealt harutades, et päike paremini kuivatama pääseks, vaikselt, sõnatult seisis ema pesukapi ees ja loopis valgeid tärgeldatud riideid põrandale. Ta pani kõrvale üheksa suurt voodilina, mida tahtis kaasa võtta: mitte linade vahel magamiseks, vaid lastele riiete õmblemiseks, kui kõik otsas. Kapp oli juba tühi ja ta sirutas käe, et veel viimaseid asju maha visata, aga käsi tõrkus ning kapiukse najal hakkas ema lohutamatult nutma: nii jäidki kapiriiulile vaid muhu tanu ja muhu seelik, tema ema antud kaasavara.

Suurde kohvrisse pandi neli leiba.

Keldrist toodi paar moosipurki.

Noad, kahvlid, lusikad.

Tükk loomaliha, mis seni keeda sai, kuni meile järele tuldi. Liha ei olnud pehme — vana looma liha peab keema mitu tundi.

Kahe tunni jooksul jõuab tavalise elurütmiga ära teha hoopis rohkem. Aga kui värava taga kolisesid vankrid — mitmedki sadamasse aetavaist inimestest, kellel oli oma tallist hobune võtta, tulid koolimaja juurest läbi, et näha, kuidas saab hakkama õpetaja pere, — kui värava taga kolisesid vankrid, oli kõik veel pilla-palla ning tulnukad jäid ootama.

Need olid mitme pere inimesed ja koos lastega läksid nad tühja klassiruumi, kust õige pea hakkas kostma mitmehäälne laul.

Sajandi alguse suure merekatastroofi ajal, kui «Titanic» lõikus jäämäkke ja kiiresti põhja vajus, säilitas kõige suurema meelekindluse orkester: juba vööst saadik vees — nii olid sõrulased kuulnud — puhuti ikka pille, vabad paanikast ja hirmust oma elu pärast.

Karuste koolimaja alumisel korrusel, kui ülal veel sagiti asju pakkida, laulsid sõrulased sama laulu, millega vajus «Titanic»:

Jumal, sul ligemal'
ihkab mu vaim.
Üles siit vaevaööst
kannab mind aim.

Selge, kahehäälne, ammu kokkuharjutatud laul läks edasi oma sõnadega, mida oskasid kirikus ja surnuaial käijad täisealised ning usuõpetust saanud lapsed.

On tee ka vaevane,
mis käia mul,

lauldi, ja seal kostis, et mõni hääl äkki värisema hakkas ja päris katkeski, nii et edasi meeste hääled üle käisid:

viib ta mind ometi
ligemal' sul.

See laul pidi minema otse jumalani. Ei aidanud kodudes vastunutmine ja tõrkumine ja põlvili palumine, liiga nõrk oli see hääl jumalani jõudmiseks, aga siin seisti külg külje kõrval ja hääl sai valjem ning mõjusam. Kas jõudis seegi jumalani, aga hinges läks kergemaks, kui endast valjul häälel sai märku anda.

Kui raske oli sel päeval jumalal, sest ta kuulis kõige rängemat tööd rügavate ja kõige kesisema söömalaua taga istuvate inimeste siirast pihtimist, palvet päästjale ligemale tulla, vaevade ööst üles saada, ja nägi, et neid t e m a i n i m e s i kihutasid majadest välja teised inimnäolised, mundrites ja saabastes mehed, koerte ja ratsahobustega metsadest välja ajades neidki, kes padrikusse koopad kaevanud, et sealt varju leida; nad tirisid koopaist kaasa üksinda jäänud lapsed, kui vanemad parajasti külast toitu toomas, ja ajasid neid läbi öö sadama poole, nii et üle mitme versta kajas paaniline nutt, lootusetu, lohutamatu ja katkematu, tuulgi ei summutanud seda, vaid otsekui suurendas ja laskis kõigile kuulda — heleda ja võika kuu all jõudis see nuttki kohe jumalani, ja terasemalt asjaolusid silmates nägi too, et mehed, kelle käed hoidsid relvi või lõrisevate koerte kette, need mehed tegid kõike seda tema enda, jumala nimel — selles polnud vähimatki kahtlust, sest kindlate, kulumatute tähtedega oli sõjameeste rihmapannaldele vermitud *Gott mit uns*. Jumal nägi, kuidas Mässa külas palus pereema, kellel viis last rippus seelikusabas, et väljaajajad kannataksid pool tundi veel — tal on leivad ahjus, ja midagi muud tal kaasa võtta polegi, et nad kannataksid pool tundi, aga rohmakalt haarati ta lapsed, visati ukse ees ootavale mustale sõjaväemasinale, nii et ühel kukkus jalast pätt ja

seda ei saadudki kätte, sest kahe mehe vahel kisti majast välja laste emagi, kes ainult vaikselt kordas: metsalised, metsalised, ja jumal nägi, kuidas urahtas auto ja kuidas poole tunni pärast pruunistusid suures ahjus leivad, viis suurt piklikku pätsi ja üks pisike ümmargune kraabekakk, mille ema tegi kõige väiksemale, vaevalt rääkima hakanud tüdrukutirtsule, kes kaotas päti ja oli porises autokastis sokipöisil, ja ta nägi, kuidas leivad seejärel ikka mustemaks läksid, väike kraabekakk kõigepealt, ja siis kõrbema hakkasid ning ära söestusid. Siis pidi jumal näo ära keerama, et toitu sedamoodi pilati, ja küllap ta kisa peale alla vaadates nägi, et mõni küla Sääre pool tegi parem käsi edasi tööd, mis vasak lõpetanud oli: üks sõdur harutas aida ukse ees lahti jahukotte ning raputas siis jahu õuemurule laiali, teine mees seisis harkisjalu viljasalves ning valas kuivale rukkile petrooli. Lõupõllul tassiti tekiga autosse vana santi meest, kes seitsmendat aastat voodihaige, ning hea oli, et tekk kaasa võeti: jumal nägi ette, et vana riideräbal õige pea ära kulub, kui hingeheitnu üle parda vette lastakse.

Türjul seletas keskeas naine sakslasele, et ta viieteistkümneaastane poeg on nõdrameelne — kus sa sellisega lähed —, aga sakslane ütles, et Saksa väejuhatuse korraldus käib eranditult kõigi hinges olevate inimeste kohta Sõrve poolsaarel rindejoonest kuni Sääreni, ja kui on olemas korraldus, siis täidetakse see täpselt nii, nagu kästud on.

Mõntus tuli kuuekümneaastane perenaine sõdurite järel trepile, aga seal jäi seisma ning klammerdus ukselinki, vanad kõverad sõrmed nagu kadakajuured käepidemes kinni, ja kaks noort tervet meest kiskusid teda omakeelse sajatamisega, aga ta ei lasknud uksest mitte lahti, ta tõmbas pea õlgade vahele, mitte ei lähe, vaata mitte ei lähe, rääkis ta, teid ennast pekstakse siit meresse, mitte, mitte mina ei lähe; nad haarasid tal jalust ja kiskusid, aga ta käed ei lasknud lahti koduust, kuni nad keerasid teda täpselt samamoodi, nagu väänatakse märga voodilina, ja ta tundis kibedat luuvalu, just nagu tuli oleks sisse sähvinud vanadesse

käsivartesse, ja kui nad teda lohistasid autosse, kordas ta ikka: mitte, mitte kusagile ei lähe . . .

Selge ja kõlav hääl kajas Karuste koolimajast:

Ja kui siit muremaalt kutsud
Sa mind koju,
kus igavest leian ma Sind . . .

Vaiksel häälel laulis ema kaasa ning otsis meile palituid, kindaid ja jalavarje.

Samal tunnil istus teise pere õuel hobusevankrile viieaastane tatise ninaga laps, aga temal polnud küll midagi jalga panna. Eelmisel nädalal kulusid läbi viimased Kuressaarest saadud jalavarjud, aga poisile lubati kohe pätid teha, kui viimased kartulid üleval, et istugu ta senikaua toas, ja laps istuski, pimeda vanaemaga koos, ja kui vanaema tukastas, kargas ta paljajalu õue, ronis redelipulgale — siis ei tundnud jalad maa jahedat niiskust — ja vaatas metsa ja mere ja põllu poole ja kuulatas imelikku kõminat, mis kord valjenes, kord rauges.

Isa istus kirjutuslaua ääres toolil ja mõtles, et veel üks kord elus tuleb tal maha jätta kõik oma raamatud. Mitte kunagi ei saa ta neid enam tagasi — kui mitte lugemiseks, siis mingist äraviimise või ilusate asjade omamise instinktist kistakse raamatud välja kapist ja riiulitelt, isegi siin, Saaremaal, kus seni pole varastatud ega uksi lukustatud.

Sõda annab äkki kõigeks õiguse, põhjenduse ja vabaduse: rüüstamine käib hasardiga, nagu oleks seda ammu oodatud.

Isa muigas naaberküla talumehe sõnade üle, kes pärast 1941. aasta kiiret taganemist, mil Nõukogude väed ei jõudnud Saaremaalt kaasa viia oma ladusid, sõnas õnneliku «soomusetegijana»:

«Niisugune sõda võiks iga aasta kord üle käia.»

Jumal laskis sellegi mehe ära viia.

Klassiruumis pidi nüüd uus laul üles võetama. «Oh võta mind, mu Jumal, käe kõrvale» arvas isa olevat selle laulu, sest haledalt ja lootusetult oli lõppenud eelmine ja jumala juurde pääsemise soov nõudis veel edasipalumist, sest jumalat ei paluta kiiresti, et kae-

last ära saaks, jumala poole pöördutakse pikaldaselt ja põhjalikult, et ta mõistaks: tema jaoks on inimesel ikka aega. Kellegi teise poole praeguses hädas pöörduda polnudki.

Isa eksis: laul tuli teine.

Ei olnud ta oma toonilt lootustandvam, samaselt hinge minev oli ta ja hinge haledaks tegev. See laul ei läinud enam üles pilvede poole ja pilvede taha, otsekui oleks seal häbenetud tühjalaulmist ja märku antud, et rohkem pole vaja, ning laul tuli otse maa peale, kadakate ja kändude vahele, õuedele, võrguaeda ja koplisse, kividele ja mullale.

Mu isamaa armas,
kus sündinud ma,
sind armastan ma järjest
ja kiidan lauluga.

Mida oli selles maas armastada, ei osanud nad vähemasti sel hetkel küll öelda, sest maa oli neile liiga lähedal — nad olid veel elav osa maast, oks puu küljest, taimevars mullast. Alles mitmeid kuid hiljem, näljaste kaltsakatena Poolamaal, Rügeni saarel, Hollandi piiril või Tšehhoslovakkias sõjatehaste barakkides hakkasid nad algul vastastikku, aga siis ikka rohkem igaüks oma sisimas rääkima, millest neil kõige rohkem puudu on — Sõrvemaast. Terendusena tõsteti poolsaar nende silme ette. Vastupandamatu jõud kiskus neid sinna tagasi.

Su hooleks end annan,
truuks sulle ma jään,
kuni ma ükskord suren
ja oma hauda läen.

Võimukalt prõmmiti nüüd ustele.

Aeg oli ümber.

Need, kes tulid, ei olnud teatajad, vaid täideviijad. Nende tegevus sisaldas eelneva samasugust põlastavat eitust, nagu praktika eitab teooriat.

Nemad viisid täide Saksa väejuhatuse humaanset käsku: evakueerida kogu tsiviilelanikkond eelolevate

hiigellahingute tallermaalt, et sõjamöllus poleks ohustatud ükski elu.

Juba nad tulevad, relvatorud ees, kiire on, võib-olla jääb hiljem aega vaagida toimuva humaansust, aga praegu pole enam minutitki mahti.

Välja!

Meiegi asjad — kohver ja kaks kompsu — saavad kusagile vankripärasse, hirmus, hirmus kiire on, saksa sõdur ise veab esimese hobuse suuraudupidi väravast välja, loomal kõrvad lingus ja pea püsti, teised peavad kohe järele tulema, majasse on tuled põlema ununud, uksi ei lukustata, aga näed, õde Salme jookseb tagasi, ja tema järel helgib tääk ning nõelterav, tagasinõudev, lõikav sõna:

«Zurück!»

«Me unustasime, me unustasime,» räägib õde ning lipsab uksest sisse.

Zum Teufel!

Sõdur astub vihaselt järele.

Hobuseid ei peata keegi, need lähevad edasi, heledat teed mööda.

Üks sõdureist seisab nõutult meie kõrval: miks lasti see tüdruk veel majja?

Aga nad tulevad välja päris kohe, Salme ees, laste kollane pissipott näpus, ja sõdur ta järel, püssitääk helkimas.

«Siehst du, wir haben ja Kinder,» ütlevad õe pilk ja see varjamisest hoolimata näos ilmeksimatult äranähtav raev, mis iga ülekohtu puhul kõige puhtamalt sünnib noores hinges, kus veel paljutki pole harjutud seletama, mõistma, andestama või lihtsalt alla neelama.

Me oleme nüüd öös ja kuuvalguses, vanad ja lapsed ja püssimehed, ning hobused lähevad eespool.

Üks sakslastest kiirustab meidki astuma, sest kas me siis ei näe, et eespool minnakse.

Sõdurid räägivad millestki omavahel.

Selle jutu peale tuuakse naabermaja õuest käru — meid Jüriga kästakse peale istuda.

Mina mäletan ainult seda, kuidas me kärus oleme, jalad kägaras istumise all, võõras mundris mees lükkab

käru ja tema taga tulevad isa, ema, väike Enno ja õde Salme.

On hirmus hele kuupaiste, nii et kaugele ära paistab tee, hobused seal eemal, kusagilt vilksatab merigi, aga see pole tähtis ainsa mure kõrval: kas ikka tulevad nemad seal järele, ega nad ei jää maha?

Ja nüüd tuleb mul uuesti küsida: kas rääkis minu isa sakslasega?

Vastamiseks pean ma end asetama tema ossa ning kujutlema, et öö hakul on mind ennast majast välja aetud, astuma väikeste lastega heledat teed jaheda kuu all, täielikku teadmatusse, hinges kohrab tume ärevus, lootust sinu sees segavad elukogemustest toituvad varjud — nagu tummade manalapuude kroonid langevad nad hallile tihkele saviteele, veel on täis laste kõhud ja veel pole nad uinunud, aga mida ja kus süüakse järgmine kord? Siis veel ei tea mu isa, et see koht on hobustest tühjakstehtud dessantpraami trümm, mille nurkades aurab soe sõnnik, küll teab mu isa, et merel on laev kaitsetuks märgiks Nõukogude lennuväele, kes juba oktoobri algusest täielikult valitseb õhuruumi, ja veel mõtleb isa: miks peaks sõjakaotuse lävel oleval Saksamaal põgenikke oodatama, nende eest hoolitsetama, neid inimlikult koheldama, kui kogu sõda käib näitamaks, et sakslased ainult iseend inimesteks peavad. Niimoodi arutab minu isa ja ennetundmata valu pigistab ja ahistab teda, kui vasakul ja paremal jäävad selja taha maastikud, kuuvarjulised ja vaikivad, vähimagi tähenduseta võõrale, aga hingeomased neile, kes sel maastikul on näinud ennast ja oma lapsi, kedagi siin oodanud ja saatnud, veel trepilt silmadega teda toetades küngaste ja kadakate vahel.

Ta tunneb tõrkumist võõraste maastike ees.

Mis meid ootab?

Ta teadis, et kõigest seitse kilomeetrit on käia teed, mida ta tõesti tunneb — otseteed Sõrve sääreni, kuid sealt edasi... Sammude ühtlasest rütmist jäi laps ta süles magama, aurates soojust ta näole. Ta vaatas, kas poeg pole kaotanud kindaid, ja siis vaatas enda ees käru lükkavat meest, õigemini selle mehe mundris selga, ja uuesti hakkas teadmatuse ränk eelaimus teda suruma, segunedes kartuse, raevu ja meeleliigutusega,

mis oli mõne tunniga üle elatud ja temast väikese ja kaitsetu inimese teinud; tema, kes ta alati oli toitnud ja katnud oma peret, tundis, et kõik on äkki muutumas, teda viiakse teadmatusse ja olematusse, teda viiakse teiste seoste ja teiste seaduste alla. Kuuldes läbi vaikse öö inimeste ja loomade ja sõjamasinate hääli, ütles ta endale: meid aetakse nagu loomi.

Täpselt nagu loomi aetakse meid ja loomade kombel me võime aimata, et kuskile meid viiakse, ja täpselt loomade kombel ei tea meist ükski, mis meid ees ootab.

Veel kunagi varem polnud ta end tundnud nii väikesena ja kaitsetuna.

Tal polnud midagi rääkida sõduriga, kelle kontsad tema ees teed tallasid ja kes lükkas käru, arvates teadvat, mis missiooni ta täidab.

Tõenäoliselt ei rääkinud mu isa ühtki sõna.

*

Selle sõja vallapäästmisest, iseloomust ja käigust on kõik selgesõnaliselt ära kirjutatud. Ma olen vaba naiivsest unistusest lisada uusi fakte sõjaajalukku.

Ja kirjutamagi ei hakanud ma niivõrd sõjast, kui just südant ängistavast imelikust valust, millest ma enam kuidagi lahti ei saanud.

Ma ei oska seda valu seletada ega ümber jutustada. Võib-olla on seetõttu minu ainuke võimalus taasluua maastik, segiminevalt sarnane teiste poolt ammu nähtuga, võpatusega äratuntav, ja siis aegamisi, nagu liigneb kumav taevakeha külma horisondi tagant, lähendada see minevikunägemus inimese silmadele, ikka lähemale, nii et ta ei saa pilku toimuvalt lahti ja vaistlikult sammu tagasi astub, et sündivas hirmus kangestuda: kas see siis tõepoolest võimalik on?

*

Hobused puristasid ja hirnusid ja trampisid.

Ninapidi kais olevalt laevalt talutati suuri auravaid loomi suitseidpidi maale. Nad tõrkusid, lingutasid kõrvu, neid pidi sundima.

Kõik vaatasid, kuidas loomad maale saavad.

Nad aurasid ja lõhnasid, nad olid ninapidi koos, otsekui teiselt planeedilt tulnud arukad olendid, ainult isevärki väljanägemisega: ümbrust halvas südaöine kuuvalgus, varje ja ärevust sünnitav, pime edasiliikumiseks ja hele varjumiseks. Suured loomad olid ninapidi koos, üksteise vastas, üksteise taga, trobikonnas. Mõned neist uudistasid aiste vahel olevaid sõrulaste hobuseid.

Siinsamas ranna madalas vees hulbitas sügisene raske laine lõpnud hobuseid.

Hobuseid oli kõikjal.

Hämaruses näis, et suured loomad valitsevad seda kaost, millest väikeste inimeste askeldus üle ei käi, ja et lõpnud loomadki on end vaid hetkeks vette küliti visanud: puhkama ja mõtlema. Sadamast vaevalt sadakond meetrit nokkisid mustad linnud liikumatu looma kallal. Hobune oli küliti, suured pikad jalad sirgu, linnud tatsasid mööda laudjat, nõtket kaela, mõhkjat selga ning tonksasid nokaga, loom ei liigutanud, ei vehkinud sabaga, varesed nokkisid, vaatasid ja kraaksusid. Ametit jätkus siin kauaks, kiirustada polnud kuhugi.

Puhas ja vänge hobusehigi, saasta- ja kuselõhnaline, aurus õhku.

Värske sõnnik jahtus.

Loomad läikisid oktoobriöös, ärevas kui kauge hele hirnumine. Meid aeti hobuste vahelt laevale.

*

Liine Hüüdma kirjutas päevikusse:

Õhtu eel lahkus laev sadamast. Kas näevad meie silmad veel kunagi maad, või... Käsi tõrgub seda välja kirjutamast. Seni on küll läinud kõik hästi, ei ole lennukid meid kimbutamas käinud. Laev liigub vaikselt, siin all sügaval ruumis on õõtsumine vaevutajutav. Õnneks on minu enesetunne enam-vähem normaalne, kuid silma kinni ei saa kogu öö jooksul. Kogu aeg inimesed häälitsevad, öögivad, liiguvad naride vahel, oigavad haavatud.

Väike võretatud elektrilamp laes ulatub vaevu valgustama kaustikut mu põlvedel... Kahju, et ei oska luuletada — kirjutada nii nagu seda on teinud keegi teine, vist Anna Haava:

Oh kodumaa!
Ainult peale varju ja kätele tööd,
üks suutäis leiba, üks jalatäis maad —
oh kodumaa!

Oh, valus on võõrsile veereda,
surmüksinda kaugele kaduda,
ja süda ning hing on kodumaal!...

Küllap ohkavad ja mõtlevad nüüd nõnda kõik need piinatud ja vaevatud, kes on topitud sellesse raudsesse puuri, millel nimeks aurik «Ingrid».

Päev hiljem:

Seisin hulk aega tekil, toetudes reelingule. Merel liikus terve karavan laevu — 9 tükki. Neid oli meist paremal ja vasakul, ees ja taga. Vasakult paistis linn. Pidi olema Danzig.

Äkki ilmusid taevasse lennukid. Rahvas kihutati kohe alla ruumidesse. Tekkis paaniline ärevus. Keegi ei teadnud õieti, mis teha, kus olla. Selles suures saginas ja tõuklemises püüdsid mõned enesele korkvesti selga siduda, ühed nõudsid karjudes väljapääsu üles tekile, teised istusid vagusi naridel ja ainult saatsid ahastavaid ohkeid taeva poole...

*

Kui inimene on jääaugust välja tõmmatud, kisub seletamatu jõud päästetut sinna tagasi.

Relva ohtlikkusest informeeritud nooruk tahab risti vastu tervele mõistusele relvale lähemale saada, oma silmaga näha, käega puudutada, ohu lähedust tunda.

1964. aasta suvel nägin Berliinis sõja jälgi.

Päris Alexanderplatzi lähedal südalinnas, kus praegu viskub üles hele ja õhuline elamublokk Lenin-Alleel, vastas televisioonimast kui väikese lapse suur värvipliiats — seal kuumutas päike sakilist, tulekahjus

mustaks põlenud ja hiljem luitunud kiviseina, roheline malts vohas siseõue rusuhunniku veeres, lihav ja pealetükkivalt kõnekas millestki põhimõtteliselt olulisest ja ununematust.

Mööda Unter den Lindenit — pärnad tõesti lõhnasid! — läksin tookord Brandenburgi värava poole, mingi painav eelaimus juba kohumas, ning madala metalltaraga poolitatud lagedal platsil sõjalõpu suurt sümbolit vaadates halvas mind ainult üks mõte: kiiremini siit ära!

Sõjavärava vägevad sambad mõjusid kui dekoratsioon Wagneri ülev-ahistavale muusikale; saatva ja läbiva teemana vaibus ja valjenes saksakeelne jutt ümberringi; siin oli piir, mis tõmmati sõja järel, — ma seisin haljal noateral, kunagi ise näinud, millises tules raud sulas, kuulnud, mis olud teda karastasid, ning pikka aega jälginud, kuidas selged, kained ja vastassuunalised kired tera nii vahedaks ajasid, et tuli mundris mehed seda valvama panna.

Ma kartsin lagedal platsil Brandenburgi värava ees, et kusagilt keeratakse minu poole püssitoru ning vaadatakse dioptersihikus kaaluvalt, kes ma selline olen. Millele ma mõtlen?

Aga ma peaaegu ei mõelnudki.

Mind halvas füüsiline hirm.

Ma tahtsin siit otsekohe ära minna.

Lava oli äkki tühi, ainult võimsad sambad, piirieraldis ning Wagneri aimatav muusika.

Mitte midagi muud.

Veri kohas peas, seostades tänast ammusega, noa vahe tera veikles külmalt ja võikalt mineviku hetkevalguses; nägin vaimusilmas omaealisi noori mehi, terveid ja marssimislustilisi keskeurooplasi — hallide täpsete ridadena seisid nad mu ees, korrates rütmikalt ja õhinal sõjakäsku, mis sai neile tõeks ja unistuseks Teises maailmasõjas:

1. Hommikul, päeval ja öösel mõtle alati füürerile, ärgu olgu sul teisi mõtteid — tema mõtleb ja hoolitseb sinu eest. Sa üksnes tegutse, ära midagi karda, sina, saksa sõdur, tabamatu! Ükski kuul, ükski tääk ei riiva sind! Sul ei ole närve, südant, haletsust — sa oled tehtud saksa rauast. Pärast sõda saad sa uue hinge, puhta

südame — oma laste jaoks, oma naise jaoks, Suur-Saksamaa jaoks.

2. Germaanlane ei ole iialgi argpüks. Kui sul on raske, mõtle füürerile. Sa tunned rõõmu ja rahuldust, kui sind ründavad vene barbarid, sa mõtle füürerile ja tegutse otsustavalt. Sinu löökidest hukkuvad nad kõik. Mõtle Saksamaa ülevast võidust. Sinu au nõuab, et sa tapaksid vähemalt 100 venelast, õiglane on ainuüksi selline suhe — üks sakslane on väärt 100 venelast. Sul ei ole südant ega närve, sõjas ei ole neid vaja. Hävita endas halemeelsus ja kaastunne, tapa iga venelane, iga punane, ära kohku tagasi, kui su ees seisab rauk või naine, tüdruk või poiss. Tapa, sellega päästad sa enda hukkumisest, kindlustad tuleviku oma lastele ja pärid igavese kuulsuse.

3. Ükski jõud maailmas ei suuda saksa pealetungile vastu pidada. Me surume kogu maailma põlvili. Germaanlane on maailma ainuvalitseja. Sina otsustad Inglismaa, Venemaa, Ameerika saatuse. Sina, germaanlane, nagu sobibki germaanlasele, hävita kõik elav, kõik vastupanu osutav oma teel, mõtle alati ülendavale, mõtle füürerile — sa võidad! Sind ei taba kuul ega tääk. Homme on kogu maailm sinu ees põlvili.

*

Liine Hüüdma päevikust:

Õhtul kella 7 paiku jõudsime Gottenhafenisse. Algas mahalaadimine. Kõigepealt läksid minema sakslased. Meid jäeti ööseks veel laeva.

Päeval kell 12 tuldi meile autoga järele ja viidi barakkidesse. Saime laagri kaardid ja esimese laagritoidu.

Pool 5 äratas õhuhäire, see kestis tunni või poolteist.

Pärast lõunat, kui käisime kaarte tembeldamas, öeldi, et juba täna viiakse meid edasi. Panime kompsud kokku ja kell 5 olime rongis. Õhtul pidime välja sõitma. Siis aga tuli õhuhäire. Kargasime rüsinal rongist välja. Kuid minna polnud kusagile. Kükitasime

siis ühe suure valge maja seina äärde maha. Öise taeva all põlesid «jõulupuud», undasid lennukid. Peagi vingusid ja plahvatasid pommid. Surusime end üha tihedamini vastu vappuvat kiviseina. Ülevalt varises krohvi kaela. Tundus, nagu oleks maja kallal mingi hiiglane, kes tahab seda meile peale lükata.

Jüri Pärna päevikust:

1944 a ja 30 oktoobri öösel. Jõutsime Gotenafeni sadamasse. Ja seal viidi meid laagri, kus meid ühte laud paraki aeti. Mis oli must kui looma laut, külm ja ilma kütmata ruum. Kus suured kahekordsed puu narid sees olid. Mis olid täidest ja lutikatest üle külvatud. Hommikul kui üles tõusin, ei näinud muud kui musta ja haisevad laagrid. Ei olnud kohta kuhu minna, väljakäigu põrantad olid mustusega nii koos et ei olnud kohta kuhu oleks jala pannud. Isegi suure köögi seinad olid inimmustusega kaunistatud! Iga päev tuli siia inimessi, ja iga päeval Transporteeriti neitd teistesse kaugemate linnade laagritesse. Säält siis hakasid Saksa tööametid inimessi tööle paigutama.

Kui nägin seda hirmust pilti, ja haisevad laagrid. Siis oli se kül wastik, ja ma mõtlesin. Se on siis see suur ja kuulus Saksamaa millest niipalju kirjutati. Kui olin veel oma kodumaal.

Gotenafinest sõitsime koos Lätlastega Stardgradi. See laager oli natuke puhtam, aga mustust oli sealgi küllalt. Seal aeti meid sauna sooja tussi alla. Aga enne pesemist pidi kõik karvasemad kohad Seebikivi veega üle niisutama. Nii oli käsk ja korraldus, ja siis ruttu sooja vee tussi alla.

Sisse määrimine toimus aga ühises ruumis. Kus ei olnud aega äbeneda mihel naist, ega naisel ja tütrukul poissi ega meest! Kõik oli selle aegne Saksa paratiis. Ainult selle vahega, et õuna asemel oli kipitav seebikivi mürk! Kui mõni tütarlaps kiljatas. Pandi sellele pölvega tagand järele, ja sunniti kiiremas korras pesu ruumi mürki maha pesema.

Ning see oli kõik sakslaste toores nali! Toitmine oli kehv, looma peedid ja mädad kartuhlid ja porgandid sees. Seal tehti meile ka uued Saksa passid. Passid

tehti nii et igaühel pandi valged paberi tükid rinda. Mille peale olid suured Nombrid kirjutatud. Just kui loomal milliseid kodumaal sai Eksporti saadetud. Meid aga tembeldati siin töö loomateks. Kes vastuvaidlemata pidid alistuma igale Saksa matsile.

*

Brandenburgi värava juures seisin tookord kui radar näoga sõja poole.

Ma olin selleks programmeeritud.

Oli vaja ainult kõige väiksemat informatsiooni, et mäluseadis sisse lülituks: ammust äratundmist kinnitades plõksusid signaallambid, ühendusid kanalid minevikust tänasesse, seostusid liinid uuteks tuletisteks.

Veremälu ja ajamälu liitusid.

Minevik oli siinsamas.

*

Meie äraviimise ööl lõgises fašistide poolt liikvele aetud sõjamasin juba neljandat aastat ühtejärge.

Oli paiku, kus masin õige põhjalikult ja kaua töötas. Ringi ümber Leningradi, üsna Moskva külje all, Stalingradi kandis Volgal ja steppides Kurskimaal pandi südatalvel täistuurid peale, nii et segipaisatud maa sulas ja põles, masin aga aina raevutses oma hoos, lõpuks juba tühikäigul möirates: otsekui aheldatud näljane metsloom, kel enam midagi murda pole.

Moskva alt ja Stalingradi alt sai saksa sõjamasin tagasikäigu. *Schwung* oli otsas.

Sõdureid piinutas külm, ohvitserid lugesid Coulancourt'i memuaare Napoleoni taganemisest.

Ajalugu kordus.

1944. aasta talvel oli Idarinne juba Narva all. Lähimad kuud pidid vabastama Eesti mandriosa. Siis veel ei aimatud, et saartega rohkem aega läheb, kuid juulis 1944 püüdis sõjajumal Mars siiski kolmel korral mõjutada sakslasi loobuma oma tulevastest kavatsustest sõrulaste suhtes.

Baltikumis sõdiva armeegrupi «Nord» juhtkonnale andis ta kainet mõistust olukorra hindamiseks. Väed

tuli Eestist ja Põhja-Lätist kiires korras välja viia ning luua uus vasturinne Daugava joonel.

Juuli esimesel nädalal ütles armeegrupi ülem kindral Lindemann selle seisukoha Hitlerile selgesõnaliselt välja.

Hitler sai asjast aru, aga õnnetuseks vaid selles osas, et Lindemann tuleb kohalt maha võtta.

Uus mees kindral Friessner arvas, et vähemasti topelt ei kärise, ning julges juuli teisel poolel Hitlerit veel «desertöörlikuma» mõttega üllatada: väed tuleb tagandada lõuna poole Memelit (Klaipedat).

Hitleri käes käriseb topeltki: Friessner läheb Lindemanni teed — «Nordi» kamandab nüüdsest kindral Schörner.

Kolm on kohtu seadus, ja viimase katse teeb maavägede kindralstaabi operatiivvalitsuse ülem kindral Adolf Heusinger 20. juulil 1944 Hitleri «hundikoopas» Rastenburgis.

Ta alustab niimoodi:

«Lääne pool Daugavat teostasid venelased suurte jõududega pealetungi põhja suunas. Nende eelüksused ründavad juba Daugavpilsi. Kui meie ei vii välja armeegruppi, mis praegu asub Peipsi järve ääres, siis katastroof...»

Aga sel hetkel sai kell täpselt 12.42 ja Stauffenbergi poolt laua alla jäetud viitsütikuga pomm lõi ruumi segi. «Nord» sõdis Baltikumis edasi. Sõrulaste saatus oli otsustatud: nad jäid sõja jalgu.

Augustis põles Tartus mitme sajandi raamatutarkus.

Napilt kuu ajaga oli Tallinn käes ning Leningradi rinde 8. armee ja Eesti Laskurkorpus veeretasid torud Suure väina äärde. Väin forsseeriti ööl vastu oktoobrikuu viiendat päeva.

7. oktoobri pealelõunal nähti Eesti Laskurkorpuse mehi juba Kuressaare lossipargis.

Linna võtmisega peeti saart vabastatuks.

Mis maksis siis täies relvajõus võitjal veel ära puhastada kõige väiksem ja kitsam riba oma sünnimaast — Sõrve poolsaar, mis Salme küla kohalt kitsenema hakates edeneb napi 40 kilomeetri pikkuselt loodesse, tuuline, kivine, merine ja metsane lauskmaa. 15 esimest kilomeetrit sellest maasiilust — Salmest kuni

Lõpe ja Kaimrini — tungib maa edasi vaid 3—4 km laiuse ribana, ja siis, otsekui kartes, kas nii kitsana on võimalik vastu seista sügisestele läänerajudele, keerdub Lõpe küla juurest äkki läände, moodustab kena Lõu lahe, ja siis, laiust 10 kilomeetrit, kinnitab end edasi edelasse — veel 25 kilomeetrit.

Sõjatrambis vastupidavust saanud polgule oli see ühe ööpäeva tee: Sõrve poolsaar on nii väike, et ühest äärest teise ehale minnes ainult oma jalavaeva pruugitakse.

Ei osatud saatuse märgiks pidada ka uskumatult verist tapatalgut Tehumardi väljal südaööl vastu 9. kuupäeva.

8. oktoobril kell neli pealelõunal oli major Miller Kärla külas saanud käsu liikuda Kogula ja Tatterselja kaudu läbi Tehumardi Sõrve poolsaarele.

Liikuma hakanud salgas oli 370 meest, 14 tanketti, 8 liikursuurtükki ja 8 tankitõrjekahurit.

Õhtu hakul jõudsid mehed Tehumardile. Hiljem lisandus neile 917. laskurpolgu 1. pataljon.

Ümberringi laius kitsi Saaremaa rannamaastik mõhkliku kruusapinnalise lagendiku ja harvade, tuulest rasitud kadakanuttidega, meri lõhnas ja mühas, sadas hõredat vihma. Ees oleva Salme küla poolt tõusid valgustusraketid, hakkasid ragisema saksa kuulipildujad.

Veel kaugemalt, Sõrve poolt, urahtasid suurtükid ja raskemiinipildujad.

Lahing tuli vastu võtta.

Meie raskerelvad vastasid, andmaks märku, et siingi sõjahaamrid ligi. Tanketid seadsid end soodsatele positsioonidele. Siis korraks lakkas tuli, nagu peaksid relvadki hinge tõmbama, ning läbi tiheneva ööeelse vaikuse hakkas maanteelt Kuressaare poolt kostma ühetasast ja rahulikult monotoonset undamist. Mehed nägid, kuidas koos masinamüra valjenemisega neile selja tagant lähenes helenev ja soe taevatriip — autolaternate kuma. Major Miller teadis, et Kuressaare võeti eelmisel päeval ära ning sealt võivad tulla vaid omad.

Nood teised, ööst varjatud, kes masinatel aeglases rivis Sõrve poole liikusid, olid ometigi sakslased, krahv zu Eulenburgi 67. jalaväerügement, ja nad pidid liituma Salme küla juures positsioone hoidvate relvavendadega.

Raadio teel oli kokku lepitud, et nüüdsama öö varjus likvideeritakse Tehumardil pihtide vahele jäänud vaenlase rühm. Päevahahetust ei saanud oodata, sest Kuressaarest võisid uued jõud punastele appi tulla.

Kui te praegu lähete Sõrve, tuleb teil mööda sõita Tehumardi väljal kõrguvast valgest saaremaa marmorist tasumõõgast. Selgel ja vaiksel päeval paistab see sõjamärk kaugele merele. Ühishauas mõõga käepideme ümber puhkavad und eestlastest sõdijad, kelle kõrvadele jäi viimaseks kuulmiseks rahustav ja tasane, aegamisi valjenev autode undamine heleneva sooja taevatriibu all, mis lähenes neile Saaremaa vana linna poolt, kus pidid olema omad.

Öö oli rambsoe ja täiesti vaikne.

Ikka valjeneva müra tegi meestele selgeks valgustusrakett: napi saja sammu peal seisid haakristiga tankid, saadetuna liikursuurtükkidest, ning autode ja transportööride rivi hämus teel.

Tihe ja ränk vastastikune tuli algas hetkepealt. Kõik järgnev kannab sõjaajaloos Tehumardi öölahingu nime.

Esimeste laskudega suudeti vigastada vaenlase juhttanki, nii et see risti teele jäi, liikumatuna ette täiel sõidul lähenevatele transportööridele. Metalli ragin ja meeste karjed andsid alguse edasisele tapmisele punases udus, kus kumbki pool sammugi ei taganenud, teades, et tekkinud situatsioonis ei ole absoluutselt muud lahendust kui vaid vastastikune hävitamine ükskõik mis hinnaga.

9. oktoobri vaiksel ja ilusal sügishommikul veritses kogu suur merele avanev Tehumardi rannaväli — mehed olid hunnikus üksteise otsas, segi eestlased ja sakslased, veel hõõgusid tankid ja vingutasid kirbsuitsu autokummid; siin oli tapetud raskerelvade ja kuulipildija- ning automaaditulega, aga lõpuks taotud tääkide, labidate, püssipärade ja nugadega ning mitmes kohas käsitsi koos oldud, mees mehe kõri kallal.

Et noad ja labidad käiku läksid ning tugevam nõrgema lihtsalt ära kägistas, ei seda laskemoona nappusest tehtud.

Öö oli nii pime ja omad ning võõrad nii segi, et päästikule vajutades võis küll tappa inimese, aga see ei pruukinud vaenlane olla.

Tehumardi väljal kobas sel oktoobriööl lõpuks mees mehe juukseid. Pikemate omanikud olid zu Eulenburgi fritsud ja neid tuli ainult tappa ning kägistada.

Sakslased kaotasid üle 400 mehe. Ka meie sõjameeste ühishaud pole väike . . .

Tehumardi väli tehti puhtaks. Mehed maeti maasse. Salme külast pärit naine, kelle majas tol 1944. aasta sügisel peatusid seitse sakslast, kes kõik taplesid Tehumardil, rääkis mulle aastaid hiljem, kuidas kolm tagasitulnut järgmisel hommikul oma kaaslasi meenutasid ja katkikäristatud mundreid lappisid. Vanim meestest olevat öelnud:

«Paistab, et see sõda on küll kaotatud.»

Krahv zu Eulenburgile, kelle mehed nad tõenäoliselt olidki, 67. jalaväerügemendi mehed, — krahv zu Eulenburgile aga ütles sel hommikul tema sakslaslikult korralik ja täpne sisetunne, et toimunu sai olla vaid ees ootavate veel rängemate sündmuste väikesemastaabiline peaproov. Tema ja ta sõdurid olid juba andnud allkirja, et kui nad siin maakitsusel positsioonilt käsuta lahkuvad või end vangi annavad, lastakse nende omaksed Saksamaal maha.

Sakslase täpseks koolitatud sisetunne ütles, et täpselt nii ka juhtuks. Nad olid tehtud siin sunnismaisteks. Ainult surm andis õiguse vastupanu lõpetada.

Sama teadsid mehed Kuramaal, relvavennad väekoondisest «Nord». Sest 10. oktoobril murdsid 1. Balti rinde sõdijad end Klaipeda rajoonis Läänemereni, mis tähendas, et tee Ida-Preisimaale — kas taganemiseks või täienduse saamiseks — oli suletud. Seal sündis «Kuramaa kott».

Et meestel Kuramaal ja Sõrves hinge sees hoida ja kuulipritse toita, tuli iga hinna eest enda käes hoida ainuvõimalikku varustusteed — Irbeni väina.

218. jalaväediviis kindralmajor Langi juhtimisel oli kõigest sellest teadlik — oma rängast kohustusest kaitsta «viimseid bastione».

Kindralmajori alluvaid ei saanud mingil juhul pidada käputäieks sõdureiks, kes olid moraalselt murdumas ja pidid siin oma kauges Termopüülas elu hinnaga kaitsma suuremate väegruppide taganemist.

Küllap aimasid need mehed, et kogu suur sõda on

aia taha läinud, aga siin Lääne-Eesti saarestikus valmistusid nad saama suuri inimtäiendusi ja relvalisa, nii et põhjalik sõjatöö võiks kesta kas või lume tulekuni. Kuskil mujal võidi kaotada suuremaid rindeid ja suuremaid lahinguid, siin aga valmistuti põhjalikult ja kavakindlalt viimaseks vastuseisuks. Siin sõdisid nemad ja siin oli nende kohus ja au saksa relvadele mitte häbi teha.

10. oktoobril 1944 seisid meie väed Ungru ja Pagila küla joonel, kust Sõrve sääreni jäi ainult 35 kilomeetrit.

Läbi murda tuli poolsaare kõige kitsam koht, 2,5 km laiune maakael.

Seda läbikäiku hakatigi looma, arvates, et käsil on kõige tavalisem sõjatöö — raske, ohtlik, aga tõenäoliselt kiiresti läbiviidav, sest ilmselt oli tegu vaid sakslaste kattepositsiooniga.

Kust võidigi aimata, et nimelt siin seistakse silmitsi kaitsevööndiga, mis ehitajate arvates oli läbimatu.

Ungru ja Pagila vahel kaitses 2,5 km pikkust kitsast maariba terve diviis!

Polkovnik Olav Mullas, 921. polgu komandör, kelle mehed pidid siit läbi murdma, võis pärast ränki ponnistusi üksnes imestada, millisest põrguteest nad olid jagu saanud.

«Ungru—Pagila kaitsevööndis oli rajatud kolm täisprofiiliga kaevikute joont, mida omavahel sidusid ühenduskäigud. Kaevikud omasid kuulipildujate ja tankitõrjekahurite laskepesi. Allikivi küla vastas asusid kaevikud kiviaedade taga, tulistamisavad kiviaedades. Ungru teeristi kohal . . . kaks pealtkaetud kuulipilduja pesa. Kaevikute ees püstusid traattõkked, esimese kaevikujoone ees veel miiniväli. Umbes 200—250 meetrit esimese kaevikujoone ees asus tankitõrjekraav ja Ungru teeristi kohal tankitõrjetõkked. Eesservaesine maastik oli 300—400 m ulatuses lahtine ja tasane ning risti-põiki jalaväerelvadest tulistatav. Kaitset soodustas eriti see, et tema mõlemad tiivad toetusid merre.»

Alles 19. oktoobril saadi siit läbi.

Nüüd aga katsuti rünnata kahel päeval, ja vähimatki edu saavutamata, kiirustati ikkagi — sõja lõpp Eestimaal oli ju nii lähedal; võeti vastu otsus, mis õnnestu-

mise korral võinuks ära hoida tsiviilelanike tragöödia, sadade laste ja raukade nälgimise ja suremise Suur-Saksamaa laagreis, ent paljude asjaolude õnnetul kokkulangemisel sai see sõjatragöödia otsekui veel puuduvaks lüliks.

Ööl vastu 12. oktoobrit 1944 asus Roomassaare sadamast dessantpraamidele Eesti Laskurkorpuse 7. diviisi 300. polk (komandör Ilmar Paul), et Vintri küla juures maale saada, seal tugiala luua, haarata strateegiliselt väga oluline Lõu teerist, jõudusid merd kaudu veel juurde tuua ja rünnata fašiste Ungru—Pagila joonel selja tagant.

*

Sakslaste käes olevas Sõrves oli kuueteistkümneaastane Kaavi küla poiss Hermann Tehu sel päeval juba maha lastud.

Tema jaoks ei saanud dessant enam midagi teha.

Surnute jaoks ei saa kunagi midagi teha, ainult surnud saavad ikka ja kogu aeg midagi meie jaoks teha: surnud panevad elavaid mõtlema elu üle.

Sõdurisaabaste all rudjutud kahune sügisrohi, kui sakslased põllult ära tulid ja üle pehme niiske maa suurele teele tagasi astusid — see rohigi oli uuesti sirgunud, nii et alles jäid vaid jäljed põllumullal ja poiss seal all, ilma et miski siin sõdivas maailmas talle enam vähimatki oleks tähendanud.

Ma ei tea, millest ta unistas või mida ta teha tahtis.

Väga paljude inimeste kohta, kelle elukäik on alust ja ainet andnud selle raamatu kirjutamiseks, ei tea ma nii palju, et võiksin oletada nende elusihte või maiseid tahtmisi, ja ma olen tihti leppinud vaid kõige meeldejäävamate, iseloomulikumate, minu enda jaoks — tegelikult vist kunstilise sümboli sünniks — kõige vajalikumate, teinekord väga nappide andmetega, mis äkki on toimunust avanud mõõtmatult rohkem kui pikemgi üksikasjaline seletus.

Sakslased küüditasid Sõrvest välja rahva, sõrulased.

Võimalusele kirjutada üksikasjalik lugu ühe perekonna vintsutustest eelistasin ma mosaiiki, milles on

häda ja viletsuse puutepunkte eri küladest — nii näed tühjal rannal laugjaid kive, mis hämaruses sünnitavad kõleda rauniku.

Hermann Tehu on mulle üks sõja sümboleid. Minu jaoks jääb ta noorukiks, kelle saatus esmakuulmisel mulle sekundipealt kui noaga hinge löödi, ja ma tahan teda järgnevas ikka jälle meenutada, liigutada valu tegevat nuga; sõja ja saatuse kiuste temast kui elavast, mitte kui jäädavalt kadunust kõnelda kiuste neile, kes ta maha lasksid ja mõtlesid, et sellega on lõpp; ma tahan seda sõjas langenud tundmatut poissi elavate kõrval hoida, sest kaduda ei saa mitte midagi.

Kui sõda juba läbi oli, kirjutas Albert Camus:

«Igaühel meist on mõni südamelähedane idee. Kaks-kolm ideed. Maailmaga ja teiste inimestega kokku puutudes me lihvime ja muudame neid. Kulub kümme aastat, et sünniks tõeliselt värske idee — idee, millest tasub kõnelda.

Muidugi teeb see pisut nõutuks.

Kuid see võimaldab inimesel vaadata maailma ilusat nägu. Siiani vaatas ta teda ainiti. Nüüd peab ta astuma kõrvale, et näha teda profiilis.

Noor inimene vaatab maailmale ainiti. Ta ei ole veel jõudnud ära lihvida surma ja olematuse ideed, kuid see mõte sünnitab tas hirmu. Võib-olla see julm silmitsiolek surmaga, see päikest armastava olendi loomalik hirm ongi noorus.»

Püstoli võtmine ei olnud Hermann Tehule idee, see oli vaid mõte. Ühe hetke otsustus. Või lihtsalt uudishimu. Ta ei tahtnud relvaga kedagi tappa ega kedagi kaitsta. Teda huvitas relv, sest relv on alati ärev ja mehisust nõudev: ta meenutab surma lähedust. Kui nooruk relvapideme pihku võttis, võis ta südant esimest korda läbida magus hirm surma mõtte üle.

Aga ta vaatas maailmale ikkagi ainiti.

Ta ei olnud astunud kõrvale, et kõige üle juurelda, ja ta oli liiga noor mingi idee küpsemiseks.

Kui ta seisis põllul, mehed ümber, mõistis ta äkki toimuva õudust; keegi ei tea, kas ta jõudis kisendada; ma arvan üha, et teda lasti selja tagant, võib-olla veel päris teeserval, kähku, et kaelast ära saada, sest mida vähem

on elus teisi, seda rohkem on võimalusi endal edasi elada.

Mehed, kes 12. oktoobril 0.30 Roomassaares dessandiks määratud praamidele laaditi, ei teadnud midagi Hermann Tehust.

Nad ei teadnud ka seda, et piki rannajoont Kaimrist kuni Vintrini oodati neid laskevalmis relvatorude taga — ootasid tollesama Tehumardil peksa saanud krahv zu Eulenburgi 67. rügemendi lisa saanud riismed, ja neile olid kellapealt teada mitte üksnes maaletuleku aeg ja täpne koht, vaid isegi polgu number, kes siia tuleb.

Läbi öise pimeduse ja udu asuti teele.

Jumal juhib, ütleb vanarahvas, aga jumal ei juhi, jumal võib parimal juhul vaid üht-teist teada, aga oma teadmiseski on ta tumm, nii et temast ei ole kunagi kasu.

Nii või teisiti: meestel oli käsk ja nad läksid.

Nõrga tuulega, pimedal ja sombusel ööl oli ka Pruuli Hindreku naine oma kahe lapsega veel Soodevahe külas. Sõda oli siit üle käimata, majad alles püsti. Lapsed magasid sel ööl rahulikult ja nende ema oli kodus.

Ta oli veel tulle hüppamata. Võib täiesti kindel olla, et ta isegi ei teadnud hiiglalaeva «Bremerhaven» olemasolust ega osanud ettegi kujutada, et elus tekib situatsioone, kus ema ise võtab oma väikesed lapsed ja viib nad tulle.

Me ei tea nüüd tagantjärele, kas sündis sel hetkel närvivapustus, nii et ta segi läks, või näis elav tuli äkki soojem, kodusem ja usaldatavam kui pime meri, hobuste ja haavatute kisendamine tekil ja kaptenisillalt kostvad lühikesed, halastamatud, korda loovad saksakeelsed käsklused, mis ei rahustanud teda ega ta lapsi, vaid olid mõeldud üldisele saginale, et see paanikaks üle ei läheks, et pommitabamuse saanud laeva päästmiseks säiliksid rahu ja kord; kõik need käsklused läksid temast mööda, kellelegi teisele, aga tal ometigi olid lapsed, ta pidi need päästma, ja emad teevad seda ikka ise, teistele lootmata.

Ta hüppas tulle, lapsed süles.

Kui öösel vastu 12. kuupäeva algas Roomassaare sadamas dessandi pealelaadimine, oli Pruuli Hindreku

naine oma lastega veel elus ning ühestki külast polnud tsiviilelanikke küüditatud. Sel ööl, kõigi järgmiste pimedate tundide jooksul, mil läheneti Sõrve liivajoomelisele ja madalale rannale, teadmiseks maaletulek, Lõu teeristi valdamine ja sakslaste ründamine selja tagant, sel ööl olime me veel potentsiaalselt päästetud.

*

Metodisti jutlustaja Eduard Suurhans võttis Saksamaale kaasa tervishoiu käsiraamatu ja kaheksa köidet «Eesti entsüklopeediat».

Laevas selgus, et lusikad jäid maha.

Oeselja Eeva, keskeas naisterahvas, kelle poeg Martin sõdis Punaarmees, viidi ära koos tütre ja tütrelastega.

Tema tassis kohvrit ja akordioni.

Poeg Martin sõitis noore mehena merd metsaveolaeval «Kuressaare» ning ostis «Royal Standardi» akordioni Oslost 100 krooni eest. See oli suur raha.

Poeg oli oma pilli kääksutanud Itaalias ja Hollandis, Soomes ja Rootsis, Sõrve külapidudel ja isegi Aafrikas.

Kohvrisse pani Eeva poja riided.

Inimesed ei näe kaugele ette.

Eeva Oeselg suri tüüfusse: mitte Saksamaal laagris, vaid juba tagasiteel — rongis. Kaks päeva sõitis ta surnuna edasi kodu poole, aga siis said vagunisaatjad asjast aru ning tütar mattis ta Riia surnuaeda. Ta suri teadmisega, et polnud suutnud poja pilli hoida: läbi Poola tagasi sõites, kui ta juba nälgimisest ja haigusest nõrk oli, varastati pill ta päitsist.

*

Polkovnik rääkis mulle dessandi mõttest, plaanidest ja otstarbekusest. Polkovnik oli sõjaväelaslikult korralikult, aga ometi koduselt riides, toasussid jalas, lips ees, hallipäine ja väiksemat kasvu, väga tähelepanelik, rahulik ja abivalmis.

Kõige suurema toa riiulitel nägin palju raamatuid, ja see oli lahkuminev minu ettekujutusest erus olevast

polgukomandörist, eluaegsest kaadriohvitserist. Siit sündis aga järelseletus ühele kohtumisele Leipzigi Auerbachi keldris, kus jahedal eelkevade päeval 1971 üksinda ja pikkamisi heledat õlut juues kohtusin noore kunstitudengiga, puhastverd Maarjamaa mehega — polkovniku pojaga.

Ma istusin, nautides teadmist suure Goethe lähedusest ning iseenda viibimisest tema kodumaa südames, nii endastmõistetavat ja loomulikku sel pealelõunal, ning polkovniku poja nägemine ja temaga rääkimine tundus niisama seletatav, vajalik ja oluline, nagu olid mu igapäevased teised ettevõtmised Berliinis, Leipzigis ja Dresdenis sõrulaste kunagiste emotsioonide aimamiseks ja restaureerimiseks.

Auerbachi keldris kuldset heledat õlut juues rääkis polkovniku poeg mulle ära selle kõige olulisema, mis sul üht rahvust tundma õppides isegi siis teadmata jääb, kui maad oma silmaga näinud oled, keelt tõnkad ning enne Brechti ja Thomas Manni oled jõudnud Martin Lutherit, Grimmelshausenit, vendi Grimme, Courths-Mahlerit ja jumal teab keda lugeda, Lessingist, Heinest ja Goethest rääkimata, suuri filosoofe nimetamatagi. Polkovniku poeg puhus hinge sisse kipsmudelile, mis mul sakslasest kui niisugusest olemas. Sõrulasi hakkasid ümbritsema mitte oletatavad tüübid, vaid lihased inimesed — sakslased. Tõenäosusest sai tõde.

Ma pärisin ka polkovniku kohta, sest temaga pidin ma veel ilmtingimata rääkima.

«Ah isa,» ütles ta. «Isa istub oma raamatute ja paberite kallal, arhiivides. Tuhnib käsikirju ja protokolle. Ikka need vanad sõjaasjad...» Ta käelöögis oli ükskõiksust seletatava suhtes ja nooruse helget veendumust vaid omaealiste tegude absoluuttähenduses. Mind võlusid ta nakatav siirus ja eluhuvi.

Nüüd, möödunud praokil uksega toast, kus vaikisid ja ootasid pikad riiulid sadade raamatutega, istusime polkovnikuga pehmetes tugitoolides nelinurkses õdusas ruumis, puhtas, valges ja koduses, ja ma sõnastasin ühemõtteliseks ja õigesti mõistetavaks seda ainust küsimust, mille senine formuleering kuni siiatulekuni ja valjusti väljaütlemiseni oli mulle ikka tundunud kui

eeluurija süüdistav küsimus, mis on vaja esitada selgitamaks õiglust ja tõde.

«Kas dessandil oli mõte ja kui palju kaotati mehi?» Süüvimine vaenulike jõudude paigutusse ning vahekorda Sõrve poolsaarel — sõjameeste vahendusel muidugi — oli mulle selleks hetkeks ümberlükkamatult selgeks teinud, et dessandi õnnestumine oleks välistanud sõrulaste küüditamise ning toonud meie väed Sõrveni mitu nädalat varem.

«Dessant oli käsk, mida meie täitsime,» ütles polkovnik.

«... ja sellepärast oleks õigem arutada k ä s u mõtet,» arenes lause mu peas edasi, loogiliselt ja sõnatult.

Minu vaikimist võttis polkovnik suveräänse õigusena ka ise vaikida, sest vaikus sündis vastuse üllatuslikust õigsusest, ja sisemine aimus kinnitas mulle, et sõjaväelasena ei hakka polkovnik mingil juhul arutlema käsu õigsust, vaid ainult antud sõjahetkel tekkinud loogilisi võimalusi edu arendamiseks.

Kuressaareni oli jõutud üllatavalt kiiresti.

Tehumardi painajalikku öist tapatalgut peeti sakslaste viimaseks meeleheitlikuks katseks minema rabelda pealetungijate pidurdamatu vaardi eest.

Pikaldast, kaalukat ja kõhklevat mõtlemist halvas sisemine veendumus, et Eesti on juba vaba.

Ebaõnnestunud katse 10. kuupäeval Ungru—Pagila joonelt läbi saada suurendas vabastajate kärsitust.

Välkkiire ja ootamatu dessant oli nüüd ainus, mis pidi asja kiiresti ära otsustama. Tuli haarata rannaplatsdarm Vintri küla all ja luua tugiala strateegiliselt eriti sobivale Lõu teeristile, värskeid jõude Roomassaarest meritsi aina juurde tuua ning siis — lennuvägi ja laevarelvad toeks — suruda vaenlane kitsal maaribal kui kruustangide vahele... Suur vatmanpaberil kaart, mille polkovnik ise oli joonistanud, lebas meie ees laual.

Eri värvi nooled, kuupäevad, nimed ja numbrid tähistasid kaitsjaid ja ründajaid, väeosi ja külasid, metsi ja lagendikke. Suurel paberil oli toimunu selgelt ja täpselt märgistatud, loogiliseks tuletatud tagantjärele, kui kõik on möödas ning sünnivad memuaarid. Siin polnud märke kiirustamisest ja kärsitusest, verest ja surmast,

ahastusest ning lõpliku otsuse ülevusest või lootusetusest.

Siin oli sõda järelvaate emotsioonideta selguses, kiretu statistika, võitmise aruanne.

Ma sain äkki aru, et Termopüülas polnud tähtis mitte langenud spartalaste arv, vaid see, miks ja kuidas nad surid, millele nad mõtlesid, mida nägid ja mida aimasid vaenlasele alla jäädes.

Ma sain äkki aru, et mulle pole vaja ühtki loogilist seletust, ühtki arvu, ühtki õigustust ega vabandust, ühtki kokkuleppelist seisukohta ajaloo ametlikuks tarbeks, vaid ainult üht — kuidas kõik toimus? Ainult seda. Ei midagi muud selle ümber. Ainult pildi lähendamist silmadele.

Rääkige kõigest, ütlesin ma, päris algusest peale.

*

Esialgse plaani kohaselt pidi dessant teostatama ööl vastu 11. oktoobrit.

10. oktoobri pealelõunal marssisid 300. polgu mehed Kuressaarest Roomassaarde.

Tendreid ei jätkunud.

Mehed astusid kolm kilomeetrit sadamast linna tagasi.

Kui täies relvastuses lahinguüksus liigub sadamasse, siis on igale kõrvaltnägijale selge, et neid mehi kavatsetakse laevadel kuhugi viia.

Sõjaaegadel elab eranditult kõigis maades märkamatuid inimesi, kelle poolt aususe, alatuse või teenimise huvides edasiantud napid teated mitmekordistavad suremisvõimalusi.

*

Sõda paiskab kõik segi kui pommiplahvatus. Sündmused vahetavad ajaliselt kohti, sest paljud asjad selguvad hiljem.

*

Juhan Saare päevikust:

See oli 11. novembri kuupäev see päev ijal meelest ei unune väga kurb päev kus anti käsk et peame välja minema majast Saksamaale oh ei või mõtelda selle peale silmad langevad pisaraid täis kus oma armsa kodukoha pidime maha jätma saksa sõduri karmil sunnil sõitsid vene vangid saksa ülemuse käsul hobusega ukse ette aeti vankri ja sõit algas Mõntu sadamasse oli vihmane ilm ja oli juba üsna pime kui jõutsime Mõntu kalakuuri ööbisime seal külm oli küll aga mis senna parata saabus homik tuul oli kõva nii et ükski laev ei või sõita puhkasime selle päeva ja ka öö kodu enam ei lasta saksa kettikoer oli ukse ees ja neid olid keik kuhad täis siis viidi meid 13. nov. õhtul Maandi küla Põllu Priidu Rehe tuppa saime asemed valmis ja ka palves olla äki tuli käsk et pakid välja ja Mõntu ja autud olid ka varsi kohal vanad inimesed olid toas ka minu vana ema aeti autusse nii palju kui mahtus meie jähime seekord maha ema oli juba autus selle ma tõstsin maha aga saksa sõdur nägi seda oli vihane võtis Ema ja viskas teise autu peale nii et ema karjatas viidi need sadamasse autud tulid jälle teistel järel viidi ka meid Mõntu aga laevad said juba täis meie enam ei ruumind Ema läks minema ja meid viidi tagasi magasime öö üle saabus homik 14 November anti jälle käsk siit ära minna Eduart Siimoni maja ja nüüd lasti Siimu armas koer maha küll oli laps kurb ja nutti aledast jah meil ei olnd enam midagid õigust viidi meid Käänule päev läks mööda saabus õhtu anti jälle käsk välja pakidega sest sõidame Sadamasse noored peavad juba minema vanad lähevad autuga ka meie läksime autupeale sõitsime sadamasse seal oli juba kibe laadimine oli üks praami moodi laev kuhu peale aeti ja ruum oli kui üks suur puusärk korra ümber plekiga löödud kurvalt istusime igaüks oma kotti otsas muist nutsid aledast ja teised nurutasid miskid laulu viisi sest meie olime kodumaa pinnalt juba lahkunud sest ei tea kas kunagi saame oma jalga veel tuua seija armsale kodumaa pinnale saatus oli kurb ja tume otsad tehti lahti ja algas sõit ilm oli üsna vaikne ja ilus lauldsime veel mõne kurva kodumaalt lahkumise laulu ja antsime endid keige kõrgema kaitse alla sest ükski ei tea kas saame veel kuiva maad

näha või peame siin raud kastis sügavas mere põhjas puhkama. Tänu Jumalale reis läks häästi jõutsime homikul se on 15 Nov. V i n n d a v i sadamasse sealt juhatati meid ühte koolimaija kus teised olid juba ees ka minu vana ema kes oli viletsas seisukorras külmas toas seina ääres kõveras kõva kivi põranda peal seal kirjutati meid üles ja anti ka käsk pakidega jälle sadamasse minna sest meie peame jälle edasi sõitma saksamaale viisid pakid sadamasse ja panime vahid juure sest rahvast on palju laaditi pakid peale ja peal lõunat lasti inimesi peale naesed ja lapsed lasti enne peale ja viimati mihed oli üks suur okeaani aurik kus tuhandeid inimessi mahtusid õhtul algas sõit G o t e n a f e n i poole sõja laevade saatel sest eelmine laev oli põlema pandud lennuki poolt mis mitme inimese elu nõudis ka Sõrvest jähi senna 7 seitse inimest kes mere põhja läksid kogu laevaga sõitsime öö läbi ilusad ruumid olid küll raadju mängis kogu aeg justkui oleks mõnes hotellis maal ilm oli ka ilus oli homigu poolne aeg juba läksin emad vaatama sest nemad olid taga pool otsas seal oli värskem olla Pruuli Eeva oli ka seal ja Miku Viiu ema ütles et tall on külm kutsusin ühe madruse se korraldas emale sooja ruumi olin siis kogu aeg ta juures ja aitasin teda ta köhis palju ja ajas mädast röga välja siis ta tahtis istuda aitasin teda istukil küsisin kas tall on nüüd soe ta ütles ja siis ta tahtis jälle pikali panna küsisin kumma külje peal ta räekis mulle seda siis ta jähi jälle rahulikuks küsisin kas tall on paha olla ta vastas mulle no ega mull hea ei ole ja jähi magama aga hingamine oli tal raske ja rind tõusis kõrgelt vaatsin kurvalt natuse aega ta juures võtsin ta süli lappi et seda ära pesta läksin ja pesin lapi puhtaks tulin tagasi ta juurde teatati et ema on surnud läksin ta juurde ja ema ei vasta enam mulle ta on siit kurjast ilmast lahkunud se oli 16 Novembril kellu kaheksa hommikul olime veel merel ja ei tahtnud kellegile seda avaldada sest häki visatakse merese oli juba üks kellu 2 aeg lõuna kui sadamasse jõutsime siis kutsusin laeva arsti kes järele vaatas et on juba kange küsisin kas saan teda maha matta sealt ööldi et sull on siin võeras rahvas ja võeras keel et sa ei sa sellega akama küll meie

ta ära matame ja teatame ka sulle et võid vaatama tulla ootasin küll aga ei seda käsku ei saanud ei tea kus ja kuidas ta maeti.

*

Neli päeva pärast Kuressaare äravõtmist, 11. oktoobril 1944 kutsuti vanemseersant Valter Toodo 7. laskurdiviisi sideülema kapten Niiluse juurde.

Sõja mitmeaastase vantsimise oli Valter Toodo maha astunud väikese raadiojaama ülemana: sidepidajana ning lahingukäskude vahendajana kõikvõimalikes situatsioonides. Rahulik ja tasakaalukas mees, oli ta muutunud otsekui oma aparatuuri üheks osaks, tegutsedes sama häirimatu rahuga nagu kaasaskantav pärismasingi. Niilus kutsus ta välja linnalähedasest külast, kus mehed parajasti puhkasid pärast enamjao Saaremaa kiiret kättevõitmist, aru pidades, mitme päevaga ülejäänud maa läbi astutakse. Püsis imeliselt soe eelsügis, korralikud normiportsud viina olid eelmistel päevadel hinge ja südant kosutanud, siit-sealt, räägiti, olevat sõdurpoistele kanget saaremaa õlut toodud. Sõda paistis selleks korraks päris sõditud olevat.

Kapten Niilus teatas nüüd vanemseersant Toodole, et järgmiseks lahingukäsuks on dessant Sõrve säärele. Välja minnakse Roomassaare sadamast 12. kuupäeva südaööl.

Jutt oli konkreetne ja päevselge, pärida polnud siin enam midagi.

Ja vist seepärast arutaski ta külla tagasi astudes sideülema viimaseid lauseid, mida kahtpidi mõista tegelikult ei saanudki. Niilus ütles talle:

«Jaama kutsungid õppige pähe. Kõik dokumendid andke minu kätte.»

*

meid aeti sadama ladu ruumi oli väga külm magada lossiti pakisid välja läksime ka senna teised pakid saime kätte aga minu summadann läks kaduma kogu mu

kalli pesuga ja väertasjadega homiku 17 Novemb viiakse naesed ja lapsed autuga ära mihed jäeti pakide juurde peal lõunat viidi meid pakidega ära paraki jõutsime senna aga kejk kuhad olid täis sõitsime edasi tagasi saabus juba pime kus sa nüüd lähed kästi pakid maha panna jäe kus tahab meil olid jõe inimesed ja põllu inimesed vastas nemad kutsusid oma juure aitasid ka pakisid kanda ja läksime kollse laagri kus oli hulk inimesi juba ees anti laagri toitu mis oli väga vilets ja vesine se oli raske 17 Novemb läksime laagri seal olime 1½ n 25 Novembril sõitsime rongiga edasi Falkenburgi linna kus paari ööd päeva viibisime ühes suures koolimajas 27 Novembril sõitsime sealt laiali küladesse meie sõitsime 8 kilumet. linnast ära Stöveni küla ühte vanasse seldsimajja mis oli tervise tapja külm ja niiske vanad inimesed toodi ka sama õhtu senna teise külma kuuri 13 vanad inimest Sõrvest Miku Viiu ja Teepõllu Hindrik ja teised olid vintrilt indult ja lõust mis ka paari nädaliga ära surid külma ja nälga Miku Viiu ja Teepõllu Hindrik surid ära 30 Novembril iga homikul oli 2—3 inimest surnud es saa ma muud tiha kui pika külmand maase haudi nii suri ühe kuuga Detsembri kuus 17 inimest 14 vanad ja 3 veikest last.

*

12. oktoobril 1971, täpselt 27 aastat pärast dessanti, lendasin Tallinnast Kingisseppa. Suure väina kohal, mille Valter Toodo ületas 1944. aasta 5. oktoobri varahommikuses uduhämus, keeras lennuk end Saaremaa rannajoonele. Me sõitsime nüüd läände, tiibade all sakiline veepiir ja meri ise — päikeseline, selge ja roheline. Ei olnud ühtki õhuauku: jahtuv maa hingas ühtlaselt ja rahulikult, meri ei auranud.

Läbi mereäärsete tänavate jalutasin Kuressaare lossi parki ning ronisin varisevatele vallidele. Siit kõrgelt kiiskas meri nii valusalt, et käsi tuli silmile tõsta. Vesi sinetas mariinselt, värv oma suvises intensiivsuses ainult veidi tuhmunud ja tõsinenud. Istusin kaua pargis, kus 1944. aasta 7. oktoobri pealelõunal magas rahulikku und mõnigi linna väsinud vabastaja — kollastel

pehmetel lehtedel, selg vastu puud, relv rinnal. Ühel neist, räägitakse, olnud käeulatuses tühi viinapudel ja pool torti.

Kogu ümbrus oli helge ja helekollane, nii et see hingegi läks rahustava puhtuse-emotsioonina, millegi küpsekssaamise ja millegi veel tõsisema lootusena; läbi silmi varjava vahtrakollase punasid eemal päikese käes pärnad — valmis põlema lahvatama miilamiseni hõõguvas kollases päevas, ja vist toosama viimane erksus enne langemist, enne suremist ning mullaks kõdunemist sünnitas koos vahtrate uhke ja puhta leinaga mingi ärevalt valusa eelaimuse.

Ma otsisin muidki värve ja nägin, et ülevalt koltunud kastanitel rohetasid alumised lehed kui suurel suveajal.

Vaid leedrites oli midagi hoopis rasket — nii on neis puis alati — mustsinakad marjad vajutasid hõlkaid oksi, oksad murdumas ja marjad kõlbmatud.

Samasugusel sügisajal, 11. oktoobri õhtul 1944 marssisid Eesti Laskurkorpuse 7. diviisi 300. polgu mehed Roomassaare sadamasse, kus nad täpselt südaööks kogu oma varustusega mahutati Leningradi rinde mereväeüksusele kuuluvatele kaatritele ja tendritele.

0.30 anti otsad.

Laevaninad pöördusid pimedusse ja uttu.

Dessantoperatsioon Riia lahes oli alanud.

*

Kui 300. polgu ajaloo kirjutaja nooremseersant Eino Tali ööhämus Roomassaare sillalt alla, vastu kaid surutud kaatritele ja tendritele vaatas, teadmata, millisele alusele hüpata, kuulis ta kapten Rooviku häält:

«Ära tule! Ära tule kaasa!»

Tali hüppas siiski, kuid teisele tendrile. Ta nägi meeste hulgas majoreid Volti ja Veltmandrit, luure ülemat kapten Einalot, kõrvalalusel Felix Pärtelpoega.

Siin oli sidemehi kaablirullide ja aparaatidega, luurajaid koos oma rooduvanemaga.

Kui juba otsi anti, tuli veel üks mees, vaarudes ja valjusti rääkides, ja temagi mahtus tendrile.

Paar tundi vaikses öös sõidetud, käis vastu tendri

külge rabin, nagu oleks sinna peotäis herneid visatud. Ülal avati luuk ja all pimeduses istuvad mehed nägid esimeses aras sügisvalguses verist, oigavat meest.

Haavatu toodi alla, luugid löödi kinni, sõideti edasi. Peatus.

Oli imeline, hingematvalt lämbe uduvaikus, täiesti sile vesi ja mingi ülendav ja ahistav hääletus, mis näis minevat kusagile universumi lõpuni.

Ainult nende tender seisis keset lõtva udusuppi, venelasest madrus mõõtis teibaga sügavust ja vaikselt oigas all haavatud mees, kellega summutatud, aga siiski valjul häälel rääkis viimane tendrile mahtunud purjus võitleja.

Siis korraga lõikus helenevast udust kui ilmutus kaater, kus Tali nägi polkovnikut ja teisi ohvitsere.

«Veltmander, sina viid mehed maale!»

See lause jäi uttu nagu mere kohale tõmmatud loosung, otsekui imekombel kuskilt valjul häälel kuulda antud, sest täiel käigul pöördus kaater ringi ja jälle jäi ainult tender, mille tekile nüüd alt pimedikust tulid kõik võitlejad.

Nad ei näinud enda lähedal ühtki teist alust.

Löök, mida siin kavatseti, tuli anda ühte kohta, kiiresti ja ootamatult, kogu 740 mehe energia ja relvajõuga, ühe murdumatu kiiluna.

«Veltmander, sina viid mehed maale!»

Sügavus tehti kindlaks: vett oli rinnuni. 8. armeele alluv mereväeüksus, kelle alustel 300. polk toimetati rannajoonele vastu Vintri küla, sai Roomassaares selge lahingukäsu: dessant tuleb kohale viia iga hinna eest.

«Быстро-быстро!»

Sel hetkel vahetasid Volt ja Veltmander mõne sõna, otsekui kaaludes või kõheldes. Volt vaatas pikalt mereväelasi, nagu mehi millekski hinnates.

«Быстро-быстро!»

Kõhklus kestis veel hetke.

«Noh, poisid, lähme,» ütles Veltmander.

(Peaaegu samal minutil keeras miil maad eemal üksikuna uttu eksinud tendril 2. pataljoni komandör Ström relvasuu madruste poole ja nõudis tagasipöördumist.

See, mis ta tegi, käis vastu lahingukäsule ja sõjaõigusele, seda sammu kaaluti hiljem peaaegu et tribunali-

vääriliseks, aga rahulikum asjade vaagimine ja kogu operatsiooni analüüsimine andis ta teole õigustuse.

Ta ei viinud mehi meeletusse surma üksiku, väikese grupina, sest siia oli tuldud, et minna maale ühtse, võimsa tulejõuga löögirusikana, kõik mehed koos.)

Ükshaaval sulpsati vette ja hakati liikuma.

Põhjas oli pehme liiv.

Sügavus vähenes.

«Poisid, me läheme ju mere poole!»

Eemal, kõrgel mereseljal, hämus laev.

Keerati ringi ja hargneti Veltmandri käsul. Uuesti läks sügavamaks. Udu tagant algas ühetasane tihe tuli. Dessant ei olnud enam ootamatu.

Veltmander: «Mitte tulistada!»

Aeg-ajalt kadus põhi hoopis jalge alt, nii et tuli end hüpitada või kümmekond meetrit ujuda.

Kuul riivas Eino Tali peast ja ta vajus vee alla. Ta tundis, et vasak käsi ja jalg ei liigu. Kõrval kõndinud sidemees võttis oma marlipakendi ning keerutas valge kareda sideme ümber Tali pea. Koos said nad kivi taha, kus vett oli vööni. Nüüd paistis juba ähmane rannajoon. Tali lähedal hoidis noor sõdur kivi ümbert kinni ja kisendas. Mees, kes sillalt viimasena tendrile sai ja sõjajärgse trükisõna kõigi teadete järgi vapralt võitles, hüüdis valjul häälel: «Sanitar! Sanitar!» Vesi ta ümber kobrutas verest.

Ühtki vastulasku polnud nad veel teinud. Rannani oli viiskümmend meetrit. Kalda poolt anti tuld kõigist relvadest. Hetk, ainult hetk vaikust, nagu hingetõmme.

Meestel Tali läheduses polnud ühtki granaati.

Ikka veel ei olnud käsku vastu tulistada.

Saanuks vaid tagasi sinna vaiksesse uttu, eemale, kus hämus suur viirastuslik laev, maagiline kui ellujäämismõte. Nii valge oli udu ja vesi nende ümber täiesti punane.

«Mis meist saab?» küsis Tali.

«Meist ei saa midagi,» sõnas kapten Einalo. «Me jääme siia.»

Tuli tihenes ja üle mere käis ainult otsata ragin, mis lähtus maalt, millel olid sündinud nemad, need külmas meres kivi taga konutavad, udus laialipuistatud mehed; neil oli elupõline õigus siin maale saada, aga nii lootu-

setult vähe näis mehi olevat, et läbi tungida ühetasasest tuleseinast, mis vajus lageda mere peale, kus polnud mingit varju ega ühtki teed tagasi.

Raadio teel võttis polkovnik dessandi piirkonnast ühenduse oma otsese ülemaga. Ta kandis ette, et mereväeüksuse kooskõlastamata tegevuse ja laevadevahelise raadioside puudumise tõttu on 300. polk laiali hajunud liiga pikale rannaribale, puudub võimalus edu saavutamiseks, maalt käib vastu äge tuli, mistõttu . . .

«Dessant lõpule viia!» ütles kindral.

Paar miili eemal oli koos suurem salk mehi. Hallides sinelites laibad hulpisid vees, andes aina uut verd külma vette, aga siin lasti ka ägedalt maa poole vastu ja tormati muudkui edasi, ikka ühe kivi tagant teise taha, valge liiva poole, millega algas kuiv maa. Siin ragises täiel häälel kergekuulipilduja ning varsti loodeti üle kõrge valli granaategi visata. Kaks granaati vööl, automaat rinnal, täristas siin mees, kes seda kanti hästi tundis: valli taga, vasakul, ta teadis, on üksik talu ja metsaservas vana küün; ta oli siin kunagi metsatööl käies õhtuti talus lumemärgi riideid ja sokke kuivatanud. Nüüd kulus juba neljas tund kivi taga kükitades, jalad kanged sügiseses vees, ja küllap see tuletaski meelde sokkide kuivatamise ja jalgade soojendamise vastu soemüüri.

Ettevaatlikult keeras ta relvatoru sinna, kust pidevalt sülitas punast tuld, ja vajutas päästikule. Need seal valli taga olid vaenlased ja neid hävitas ta sama armutult, kui nemad soovisid lõppu teha talle endale — tulistavale kivile vees.

Vastutuli ei vaikinud hetkekski.

Ta silmitses kaine rahuga kõiki suuremaid kive, mis olid otseteel kaldani.

Kümme sammu oli esimeseni. Järgmiseni vaevalt paar sülda. Edasi paistis kive veel tihedamalt.

Ta hüüdis kõrvalkivile toetuvale haavatud kuulipildurile:

«Katsu korra veel vajutada!»

Mees kuulipilduja taga suutis liigutada ainult paremat kätt, peadki ei jaksanud ta tõsta ja sellest polnuks kasugi: silmad olid veres, aga masin hakkas tippima.

Rohmakas oma märgades riietes, saigi ta kivi taha, kuid tundis tuliteravat valu paremas reies.

«Kuradi raisk!»

Ta tõusis kohe uuesti ja vaarus järgmise kivi poole, punane õõtsuv vesi järel, ja kukkus näoli kivile, parem külg jäik. Vasaku käega kobas ta granaadipindleid, ürgne viha kohas verest tühjaks jooksvas kehas, alateadlik tarve võidelda kõige suurema ülekohtu vastu maailmas, ja ta teadis, et selleks on aega vaid kümmekond minutit, viimased elus, võib-olla veel vähem, sest kuradi kurat, lõppude lõpuks oli see ju seal ees tema enda maa, kust need võõrad tuld suitsetasid, see oli tema, ainult tema maa, ja kui mitte midagi muud, siis vähemalt üks õigus oli tal alles, ja seda õigust pidi ta näitama neile seal üleval kaldavallil — tal oli vähemalt õigus sinna kuivale maale maha variseda, välja saada punasest merest, lohistada oma halvatud keha ja kanged jalad veeparda, ja seal las tuleb surm, sest surm pole mehele hirmus, aga surnuna ei lahuta teda sellest maast enam keegi, isegi sakslased mitte.

Vasaku käega heitis ta mõlemad granaadid ja need ei läinud sugugi sinna, kuhu ta tahtis, aga plahvatuste kõmina all tõusis ta püsti ja jõudis teha need viimased kümme sammu, mis jäid maani.

Valter Toodo käes oli raadiojaama antenn, Kuusküll tassis akut ja Vaiksaare selga rõhus jaam ise. Nad sumpasid peaaegu kõrvuti tuld sülitavasse uttu.

Mehed olid siinsamas, kui kohutav hoop Toodole selga lajatati, nii tugev, et ta valu ei tundnudki, vaid aegamisi, nagu langeb tüvest saetud puu, vette vajus.

Ta ei tundnud enam oma jalgu.

Keegi sikutas teda ometigi vee peale ning paari mehega tõsteti Valter Toodo tühjale mürsukastile, kuhu ta jäi hulpima viieks tunniks, liikumatu ja jäik; aegajalt lükati kasti edasi, lähemale tulele. Udu hõrenedes nägi ta korraks Pärtelpoega, kes püstoliga vehkides kisas:

«Edasi, mehed, edasi!»

Mingil tunnil ütles Vaiksaar:

«Kuusküll sai otse pähe.»

Jaam oli merepõhjas.

Mingil tunnil, vaatas ta, ei olnud lähedal ühtki hingelist: tuli käis, ta loksus oma kastil, ümberringi vaid laibad sügisese mere loius verises õõtses.

Kui Felix Pärtelpoeg end aegamisi üle tendri kaldus parda külma vette libistas, oli alus liivajoomel kinni. Paari kaika ja rondiga, mis käepärast, püüti veel tõugata, aga lamedapõhjaline sõiduk oli kinni mis kinni. Ei hüütud neid mehigi tagasi, kes seal eemal udus sumasid. Tuli juba käis.

Noor venelasest madrus tendrilael, pidades paigalejäämist mõttetumaks kui laustule all kaldalesaamist, hüppas vette Pärtelpoja kõrvale.

«Я тоже,» ütles ta. «Холодно . . . твою мать!»

Peaaegu samal hetkel, kui lõppes viimane sõna, sai poiss kuuli kopsu. Punane veri purskas läbi tuhmsinise vattkuue. Mees ei oianudki, ainult surus kaks kätt vastu rinda, ja tundes, kuidas hakkab vajuma, sosistas vaikselt Pärtelpojale:

«Подними.»

Pärtelpoeg sikutas noore mehe oma õlale, nii et poisi sooja hingamist tundis ta vastu oma põske. Mõne sammu sai ta astuda, imestades, et polegi nii raske täismeest kanda, mõne sammu mööda liivast, väiksemagi kivita põhja, kui nähtamatu jõud kiskus ta õlalt verekaotusest nõrga madruse vaikse hingamise ja paiskas talle endale näkku soojad inimajud ja tupruva pruuni vere.

Pärtelpoeg libistas madruse oma õlalt vette, aeglaselt, nagu oleks sellel veel mingit mõtet, ja tõmmanud külma vett üle näo, kiskus sineli alt tagatasku kabuurist püstoli.

«Edasi, mehed, edasi!»

*

2. rood, mille juhtimise leitnant Leibre oli endale võtnud, sest eelmine komandör jooksis meres aegamisi verest tühjaks, üha kisendades: «Sanitar! Sanitar!», —

see rood tungis välja Kuressaare—Sõrve maanteeni, nii et võis juba tulistada teel liikuvaid laskemoonaautosid. Mehed sõna otseses mõttes peksid end rannast teeni, torkides majade vahel vaenlasi tääkidega ning kägistades neid kõrist. Ometi ei jõudnud nad päris magistraalini, sest sakslased tõid jõude juurde. Hirmuga nägid mehed, et vähe oli vaprusest, sest laskemoon sai otsa, aga nad suutsid kiskuda relvad vaenlastelt ja sõdisid edasi.

Valgenes, ja päeva karges helenduses, sügiseses ja vaevalises, nägid fašistid alandavaks üllatuseks, et siin oli tegu vaid käputäie meeste vaibumatu võitlusiha ja väikese tulejõuga, mis samm-sammult taandus mere poole.

Sai otsa ka sakslaste moon sakslaste endi vastu.

Veel leitakse üks mahajäetud kuulipilduja ja lindid ja veel kord täriseb saksa masinast surma sakslastele endile. Siis vajub mees silmitsi relvale. Leitnant Leibre, noor mees, teadis kogenud sõdijana, et siit pole mingit väljapääsu, ja teda ei hoidnud mehine mitte aegajaline vaatamine mere poole, kust abi enam ei tulnud, vaid teadmine, et nad olid siin mehe eest väljas olnud.

Meestel oli veel granaate ning ta teadis väga täpselt, mis nendega peale hakata.

«Peame vastu, kuni on moona!» hüüdis ta. «Viimane granaat endale!»

See, mis ta rääkis, käis täielikult kokku sellega, mis ta mõtles, ees ootav ei hirmutanud teda, vaid andis külma ja rahuliku enesekindluse — ta oli ohvitser ja tema kohus oli täidetud.

*

8 veebruaril 1945 sõitsime Stövenist välja Voltensdorfi küla ühte suurde mõisa kus saime olla ühe öö saksa toas teisel päeval aeti meid sealt välja alla keldri mis oli vett täis kästi vene vangid vee välja viia ja ära puhasta akasime vasta ei lähe senna ennem lasku meid maha sest seal sureme ikagi ära siis juhtus üks vana Eesti proua mis oli ammu siin eland see küsis et miks ta nii kisab se saksa proua vastas et nemad ei sa ju aru

aga kui ma kuri olen siis nemad ika kardavad see räekis et meie oleme eestlased ja ka inimesed võib tasem räekida siis palusime ühte tuba mis oli neil pesu kuivatamise ja triikimise tarvis siis lubas senna meid minna olime seal ühe nädala aeti meid jälle välja sest saksa sõjavägi tuli senna siis läksid vene vangid sealt ära ja meid saadeti jälle sisse puhastasime 3 päeva seda vangilaagrid ja tegime ta üsna koduseks saime just ta puhtaks jälle tuli saksa sõdur karja prantsuse vangidega ja ajasid meid sealt välja räekisime küll et meie ei tea ese kuskile minna öeldi et kui meie ei lähe ese siis tema käsib vangid meid välja visata tassisime pakid välja sest vangid tulid juba sisse oli külm tuul ja lastel akas külm 17 veebruaril viidi meid Dramburgi linna ühis abisse sealt korraldati meil öömaja ja hommikul oli jälle käsk vaksali minna aga pakid ei sa 18 vebruaril viiakse meid vaksali kust ka teisi eestlasi eest leiame Järve inimesed ka algas sõit kogu öö hommikuks olime Haageni jaamas 19. veebruaril olime Haageni jaamas kogu päeva õhtu eel viiakse meid siit 8 kilometrid edasi Sebiini küla kus meid pandi Hobuse talli olime seal 3 ööd päeva anti jälle käsk siit ära minna näidati meile ühte vanad maha jäend lehmalauta et senna peame tulema akasime vastu et siin on külm jätku meid parem senna hobusetalli seal on soem teisel homikul tuleb hobu kummi vankriga talli ukse ette et toogu pakid peale küsisime kuhu meid viiakse ööldi et siit külast ära tõime pakid peale ja sõit läks vana lagund lauda poole mitte teise küla poole kästi pakid maha võtta räekisime küll senna vastu aga ei aita midagid võtsime pakid maha seina ääre kus seisid kogu päeva aga õhtu eel viisime pakid sisse viisime õlgi alla ja olime kui loomad

sabus õhtu iga üks akas hoovi peal omal süüa keetma tegime lintrist väikese pliida kus pott peale mahtus keetsime muist said omal valmis mõnel jahi käsil siis tuli politsei kustutas tuled ära ja ütles et siin keeta ei tohi et on õlgkatusega majad mis võivad põlema minna ööldi et peame kaugemale põllu peal minema ja keetma vastasin aga kui sajab ehk tuulene on kus siis peame minema siis viidi meid ühte pesu kööki et peame seal keik ühiselt keetma müüri katlaga aga meie sillega

akama ei saand tõstsime müüri katla pealt maha ja keetsime seal aukus igaüks oma potiga süüa keetmine oli vilets 23 veebruaril aeti meid lehmalauta kus olime keigist maha jäetud ja ükski ei teind meiega mingit tegemist ei antud meile ühtegi kardulist neid sai ise varasta reikast nii et elu oli päris vilets sest paljud jähid seal haigeks sest oli ju külm ei olnd ühtegi sooja kohta kus sa oleks läind soendama.

*

Vapra mehena tuntud kapten Alfred Raig sumas kalda poole kindlas teadmises, et peab oma jalaga kuivale maale saama.

Reamees Zoganov, kes juba Luki alt pihta teda läbi tule ja surma oli saatnud, kartmatu ja usaldatav oma käskjala-ametis, püüdis kapteniga sammu pidada või vinguvas hämaruses eespoolgi liikuda, ja nad edenesid oma pürgimises jõudsalt nagu treenitud paarisrakend.

Kapten Raig ei hüüdnud midagi, sest kui komandör ees läheb, on võitlejatele ilma sõnata selge, mis teha tuleb. Ühtki sõna lausumata, oigamatagi, otsekui häbenedes seda, mis juhtus, hakkas Raigi ees vaaruma ta käskjalg, seisatas, nagu tuleks millegi üle järele mõelda, kiskus end kõverasse, et vee külmus valu vähendaks, püüdis end uuesti sirgu ajada, aga vesi ta ümber juba roosatas, ja käed, millega ta haava surus, käed . . .

Suur ja tugev kapten tõstis ta veest üles ning sumas ikka kalda poole, sest seal pidi juba suuri rannakive olema ja üks selline kulus hambaid kiristavale sõdurile praegu hädasti ära.

Kivi, mille ta leidis, oli sügaval, vett jätkus rinnuni, ja kapten Raig seisis lainetest lihvitud, alt rohelisse ligasesse samblasse kasvanud graniitmüraka varjus, käskjalg kätel, et see vee alla ei vajuks, seisis neli tundi, pea kohal lakkamatu undamine, lahing, milles üks inimelu ei tähendanud midagi, üks surm jäi märkamatuks, totaalses tapmises, nagu ei märgata oksa murdumist, kui langeb terve suur puu, kuni neljanda tunni lõpul jahtus Zoganovi keha, sest seal polnud enam tilkagi verd.

*

Dessantoperatsiooni ebaõnnestumise põhjuste analüüsimisel Leningradi rinde poliitvalitsuses konstateeriti, et dessant teostati praktiliselt ilma igasuguse luureta, väenlase tugevust ja asetust teadmata; ei muretsetud toetava tule eest, laevastiklased ei tundnud mere põhjareljeefi sihtkohas. Udu tõttu hajusid laevad laiali, mehed suundusid maale eri kohtades, aluste vahel puudus side operatsiooni üldjuhtimiseks merelt. Konstateeriti maale jõudnud salkade ennastsalgavust ja vaprust.

Eino Tali mäletab juttu kapten Einaloga mügarja kivi varjus. See oli pikk jutt, pikk ja siiras, ja imelikult hoolitsev Einalo poolt, kes oli nagu midagi ära otsustanud ja seetõttu vaba igast murest enda suhtes, kõigi säilinud tunnetega vaid teist inimest soojendamas seitsmendal veesoleku tunnil.

Neist eespool varjusid suure kivi taha staabi sideohvitser Kask ning majorid Veltmander ja Volt. Tali teadis, et Voldi perekond jäi Leningradi blokaadi ning hukkus seal. Voldist paremal oli laine juba ära uhtunud viimasena kaatrile tulnu laiba. Mees oli surnud ühtki lasku tegemata, joobnuna ja külmununa verest tühjaks joostes, lõpuni kisendades:

«Sanitar! Sanitar!»

Mitmes eri sõnastuses, aga sisult ainult üht rääkis kapten Einalo:

«Sina oled noor, Eino. Sul on veel elu ees. Mina olen kõik näinud ja mina jään siia, kivi taha.»

Tali mõistis, et see on kaudne luba ise otsustada kõik edasine.

«Mina ei jää elama,» ütles Einalo. «Mina suren siin.»

See oli seitsmes veesoleku tund ja paljud mehed tunnistasid, et nimelt siis hakkas külmumine kehasse tooma fataalset rahu ja ükskõiksust.

Võimas tulevall undas jälle üle nende peade. Ainult kärin ja ragin.

«Tahad?» küsis Einalo ja pakkus Talile midagi oma peopesalt.

Tali lausus: «Ei taha», teadmata, mida talle pakuti. Mõne minuti pärast nägi ta, et vesi hakkab kaptenit ära viima. Ta hüüdis valjul häälel:

«Einalo! Einalo!»

Ta nägi Voldi vihast nägu eespool kivi tagant:

«Mis sa kisendad!»

«Einalo sai pihta!»

Laine kandis Einalo eespoolsete meeste juurde. Ta kuulis Voldi häält:

«Ta ei ole üldse pihta saanud.»

End tihedalt kivi taha hoides pidas major Volt pikka aega kinni ükskõikselt ja sirgelt vees hulpivast kapten Einalost, kuni lõpuks ta kangetes liikmetes enam ühtki jõuraasu polnud: laine kandis surnud kapteni ära.

Veel tund aega varjus ta kivi taha. Jõud oli otsas. Teda ei oleks keegi ootamas ka siis, kui miski imevägi ta siit tule alt välja viiks. Blokaad Leningradis näljutas surnuks ta pere. Ta oli ohvitser ja ausalt sõdinud kogu pika sõja. Tema jaoks ei olnud vangiandmise võimalust. Selleks ei osanud ta alanduda. Käed kuulasid juba halvasti sõna ja sõrmed olid päris kanged, kui ta kabuuri lahti päästis, püstolitoru rinnale asetas ja päästikule vajutas.

Kui pealelõunane länguv ja hall päikesevalgus pikkamisi jahenes sügispäeva eelhämaruseks, saabusid mere poolt meeste selja taha saksa kaatrid. Sakslastest madrused võisid öelda, et sel päeval oli siin tõesti tapetud vaenlasi, kes nii ihult kui hingelt punased, sest laevaninas kahele poole tuiskav vesi, nagu ka kobrutav vahutus vindi taga, andis ainult inimvere roosat vastuhelki, kontrastiks hallidele sineli-laipadele ja sinistele vatkuue-koolnutele. Aga nad said seda tõdeda vaid tangis hammaste vahelt, sest meri tulistas neile vastu — viimse padrunini.

Valter Toodo tõsteti üles kastilt, aga ta kukkus kohe näoli adrusele liivajoonele, jalgu alla saamata. Saksa sõdur virutas talle püssipäraga, aga ta ei suutnud end keeratagi. Ta oli jalutu ja külmunud.

Teist korda löödi selga.

Ta tundis vaid, et seejärel tõsteti ta kahelt poolt ettevaatlikult üles ja hakati lohistama. Kartes meelemärku-

se kaotamist, tahtis ta vähemalt ära näha, kes need mehed on. Ta nägi omade meeste halle sineleid, ja korraga ei läinud talle enam korda saksa relvasuud külgedel ja tagapool.

Viis sammu kaldajoonest, paarkümmend sammu eemal ootavatest sakslastest, vaatas Felix Pärtelpoeg kella. Kümme ja pool tundi oli kulunud sellest hetkest, mil ta tendrilt vette sai.

12. oktoobri hommikul, kui hämarus valgusele juba maad andis, tuli kohalik mees Hindrek Klepp Teesu talu juures mereranda, sest esimesest kukelaulust kuni päris päevahahetuseni oli ta siitpoolt kuulnud raugematut sõjakära. Läbi vaikse sügisese eelhommiku, udulasma valgest maailmast läbi kõmasid kahuripaugud, kuulipildujatikkimine, automaatide ühtlane tärin ning granaatide järsud ergud prahvakad. Oigamist, kisa ja hüüdeidki kostis ära: eesti- ja saksakeelset valju häält. Ta leidis esimesi laipu merest üsna kaugel. Saksa ja vene relvi vedeles mitmel pool maas. Meeste erinevais poosides tardunud jäigad kehad näitasid ikka vee poole. Kõige rohkem oli tummi kägaras mehi rannajoone suurte kivide vahel.

Ümberringi valitses täielik vaikus.

Klepp luges mehed üles. Ta sai 40 eestlast ja 70 sakslast.

Huvi pärast silmitses ta relvi, mis meie poiste kõrval või kramplikes kätes olid, et vaadata, mis vahe on vene ja saksa kuulil. Kuulipildujalindid ja automaadikettad olid täiesti tühjad.

Ta ei leidnud ühtki granaati.

Suuremas laibasummas, kus kümmekond meest lähestikku, vaatas ta noort ilusa näoga poissi, kes üksinda lamas kolme sakslase vahel, rahulik, nagu magaks ta väsimust, vaid vahe noatera parema käe sõrmede vahel kui surmakrambis.

*

Minu pärimisele 12. kuupäeva edasiste sündmuste kohta kirjutas polkovnik oma kirjas 18. veebruaril 1973:

«. . . kell 13.00 jõudsin Roomassaare sadamasse tagasi omal algatusel, kus kandsin kõigest, mis merel olin näinud ja mis toimunud, vahetult ette 8. armee juhatajale kindral Starikovile, kes viibis sadamas.

Kell 15.30 sõitsin m i n a uuesti merele, et leida üles Sõrve poolsaarele maandatud mehed (dessandi koht), maanduda seal või leida merre jäetud mehed, viia need kaldale ja jätkata lahinguülesande täitmist. (Nõudsin selleks nõusolekut armeejuhatajalt, temale olukorrast ette kandes, ja sain ka diviisikomandörilt vastava käsu.)

Kell 15.30 sõitsin (teistkordselt) 2. ja 3. pat. juhatustega 8. laskurrooduga (130 meest), miinipilduja-allüksustega ja tankitõrjepüssidega merele.

Merel, Sõrve poolsaare piirkonda jõudes algasime süstemaatilisi otsinguid, kus võiks olla dessantlased, saates selleks korduvalt välja luure paatides. Kõikjalt rannast kohtasime vaenlase vastutuld ja ka merest ei leidnud enam kedagi. Oli 13. okt. hommiku poole ööd, kui teatati armee käsust, et operatsioon lõpetada.»

Sel tunnil otsustati ka sõrulaste saatus. Me jäime sõja jalgu.

Vere ning surmaga tuli jagudesse, roodudesse, polkudesse ja diviisidesse kaine teadmine: sõda kestab ikka edasi.

Saaremaa vabastamiseks tuli meie vägedel kaotada veel tuhandeid mehi.

13. oktoobri hommikul oli see kõik alles ees.

13. oktoobril ei rünnanud meie väed sakslasi ühelgi rindelõigul. Plaaniti ja valmistati ette suuremat tulelööki Ungru—Pagila joonelt läbimurdmiseks. Sakslastel kulus kogu varakult hämarduv päev haavatute vedamiseks Lõo koolimajja ja surnute matmiseks.

Teise ilma oli koos oma poistega rännanud isegi dessantlaste vastu randa kaitsnud üksuse ülem.

Tehumardi lagedale väljale ja öisest merest rontmärgadena maale tulnud meeste tule alla jäi üle 1000 sakslase.

*

«Bremerhaven», pardal üle 5000 inimese, väljus Ventspilsi sadamast 29. oktoobril 1944 kell 3 peale lõunat. Hiiglaalust saatsid kaks väikest vahilaeva.

«Bremerhaven» oli suur ja mahukas, aga sõjavankri tagasiveeremine nõudis aina tõtakamat transporti: nõnda oli mitmele tekile meisterdatud uusi puurajatisi, mis laeva keerulise teki- ja trepisüsteemi veel keerulisemaks tegid, ometi aga võimalusi andsid uute sadade haavatute ja kiirustajate ja kannatajate ja kartjate pealevõtmiseks.

Selle laevaga pidi meid viidama Danzigisse.

Kogu eelmise päeva, mil sadamakuuris varju all olime, käis laeva laadimine. Eri kõrgustele — ülateki mugavaist kajuteist kuni umbsete trümmideni kümmekond meetrit allpool veepinda — mahtus iga sorti inimesi: lätlastest kollaboratsioniste, kes nüüd põgenesid, lätlasi, kes lihtsa ja tõsise rahva püha vihkamisega kannatlikult sakslaste kaotust olid oodanud, aga nüüd ometigi kodudest ära aeti; leedulasi, kes põgenesid läände Ida barbarite eest, ja leedulasi, keda Punaarmeest jälitatud sakslased barbaarselt kodudest välja peksid; eestlasi, kes pelgasid Siberisse saatmist, ja eestlasi, keda kui loomi välja aeti oma kodudest, sakslastest okupatsiooniametnikke, balti sakslasi ja vähemalt 1000 raskelt haavatud saksa sõdurit.

Pühapäeval, 29. oktoobril seisis juba hommikul uus rivi kompsudega inimesi «Bremerhaveni» parda ääres. Kahel korral oleks kui mõõn inimesed tagasi tõmmanud — pakid jäeti maha ning ummisjalu tormati paksude müüride vahele varju otsima. Üle peade undas Nõukogude ründelennukite ahel. Müra vaibudes lahvas põgenike tõusulaine jälle laeva pardasse.

Esimesed sõrulased said peale alles pühapäeva lõuna ajal, kui ruumi jätkus vaid kõige sügavamates trümmikajutites. Neid võis sadakond inimest olla, ei rohkem, ja nende paikapanemisega laadimine lõppeski. Hiiglalaeva ei mahtunud enam ühtki inimest. Ema, isa ja õde võtsid pambud ning me läksime kivikuuri tagasi. Tuli järgmist sõitu oodata.

«Bremerhaven», kaks tillukest vahilaeva saatjaiks, väljus sadamasuhu. Ilm oli ilus, meri peegelsile ja

laeva kõrge pealisehitus paistis veel kaua, kuni ta päris horisondi taha jäi. «See laev saab pommi,» olevat mitmed mehed öelnud laevale järele vaadates.

30. oktoobril, kui Danzigini jäi 3 tunni tee, pikeerisid lennukid sügiseste ilusate valgete pilvekuhilate vahelt, mis aegamisi ujusid rahuliku mere kohal, tulistasid laeva pardarelvadest ja viskasid pomme.

See oli sõjajalal oleva riigi laev, ilma mingi kaitsva märgita, suur alus, mis sai ainult sõjatransport olla, — see tuli hävitada.

Sügaval trümmikajuteis ei kuuldud isegi lennukite mürinat. Tunti vaid laeva vappumist, mille järel kustus valgus. Veerand tundi hiljem süttis valgus uuesti, aga vaevalt mõneks minutiks.

Laevamasinad stopati.

Valitses hauavaikus.

Keegi oskas küünla leida. Võbisevas valguses vaatasid sõrulased üksteise nägusid, sõnatult küsides, kui suureks kartuseks põhjust.

Vanem mees, kes noores eas laeva sõitnud, trügis end käsikaudu kobades esimese välistekile viiva ukseni, kus teda peatas relvastatud sõdur:

«Mitte sammu edasi või lasen!»

Sõduri selja taga viskus kõrgusse sädelev-hele tulesein, mühav ja kohisev kui tuulepööris.

Alt trümmist ei lubatud kedagi väljuda.

Siin oli esialgu kõige ohutum.

Ometigi läks nii palavaks, et küünlad hakkasid sulama. Taskurättidega lehvitati õhku, sisse tungis suitsuvingu, lämbumistunne pigistas. Kõik liigne oli seljast võetud, kõik nööbid vallandatud, kehad liimendasid higist ja hirmust.

Kolm tundi pärast pommirünnakut jõudis päästmisjärg trümmideni.

Ainult õhku! Ainult ellu jääda!

Jalust vigane vana mees rippus noore naise seelikusabas, hirm ja elutahe ajasid naist ikka ülespoole, vana mees kiskus teda tagasi alla, naine raputas ja lõi, ta tahtis koormast vabaneda, sest nii kiire oli, ta oli ainult õhukeses kleidis, punane ja leemendav, ta ahmis kirbet õhku, ülatekilt kostis tulemüha, kisa ja käsklusi, ikka kuumemaks läks, aga mees ei lasknud

mitte lahti ta kleidist, nii hirmsasti tahtis ta ellu jääda ja nii krampis olid ta käed — see oli kui jampsuni, kus sa rabeled hädaohus ja lämbumises ning ärkad higisena. Poolteist aastat närvipõletikuga voodihaige olnud Mäebe vanainimene Triin Põld jäi trümmi — kellelgi ei olnud aega teda üles tuua.

Anna Õunapuu Iidekülast lämbus samasse. Emmi Lepikul Läbara külast oli suur kohver ja ta ei läinud algul üles, sest siis oleks kohver alla jäänud, aga ühtegi inimest enam tagasi ei lastud, selleks polnud aega, ja ta põles koos kohvriga. Tulle jäi Reet Timmermann Mäebelt.

Kui Pruuli Hindreku naine värisevate ja nutvate lastega tekile jõudis, nägi ta ümberringi punast õudset tuld. Oli kohutavalt kuum. Kõik põles ja ragises. Kostsid saksakeelsed käsklused: lühikesed, valjud ja selged.

Laeva tekk oli verine.

Inimeste jalajäljed läksid üle vere, ülalt sadas verele peent halli tuhka.

Jalga haavatud sõdur, paljapäi, vormikuub eest lahti, vedas end istmiku peal lohistades teise parda poole, ta liikus selg ees, vaid käte abil, oigas ja kiristas hambaid, jala järel venis punane verejoon. Paanikas inimesed jooksid temast kahelt poolt mööda, kedagi polnud teda tõstmas, ja kohvriga mees, kohkudes tule äkilisest lahvamisest enda kõrval, astus sõduri jäigale, verisele jalale. Sõdur röögatas kui kuristikku kukkudes; venitanud mingi uskumatu ime läbi oma keha pikemaks, lõi ta mehele rusikaga kõhtu, täie jõuga, nii et see langes näoli verisele raudtekile.

Naine ei teadnud, kuhu minna.

Mõlemad lapsed nutsid.

Teisel pardal, möllava tuleseina kõrval sagisid inimesed.

Lehvivate mustade juustega naine oli ainult kombinee väel.

Tekil põlesid kohvrid.

Üksik kark võttis tuld.

Keset verd vedeles naisterahva king.

Ta pidi saama teisele pardale, sealt vist aidati pääs-

telaevale, aga otseteel üle teki, kust ta sai minna, lamas sõdur, verine pea viltu, käed kõrbenud.

Ülatekilt kostsid saksakeelsed käsklused. Need ei olnud talle: ta ei mõistnud neid.

«Ma kardan! Ma kardan! Ma kardan!» kisendas laps. Ta oli nii ema vastas, et juba lükkas ema. «Ema! Ema!»

Ta pidi astuma üle sõduri, aga just siis kukkus mehe rinnale tulelont, mingi põlev puutükk ja hõõgus seal vaikselt ja heledalt, nii imeliku rahuga.

Kuskil varises miski raginal kokku. Kostis üdi tarretav röögatus.

Ei olnud ühtki inimest, kes talle midagi öelnud oleks või kusagile juhatanud.

Ikka kostsid ülevalt selged ja rahulikud käsklused, aga ta ei saanud neist aru, need ei olnud tema jaoks.

«Ma kardan, ema!» värises laps, hüsteeria piiril.

Väiksem ta süles ei rääkinudki veel.

Ta pidi ju ikkagi saama üle teki, teisele pardale.

Ving lämmatas äkki ta hingamise ja pigistas silmad veele, oli hirmus kuum, vasakult ja paremalt lähenes tulesein, jättes ta tunnelisse, mille keskel lamas sõdur, suur põlev tukk rinnal, ta kartis äkki surma, surma nimi käis läbi pea, ta ei teadnud, kas teisel pardal vingu ja suitsu taga on kedagi, kui ta sinna saab.

«Ema! Ma põlen! Ema! Ema! A-ai! Ma põlen!»

Ta haaras kisendava lapse kaenlasse.

Midagi pidi tegema!

Ta ei näinud kedagi peale lamava sõduri.

Ei olnud enam kedagi.

Oli ainult soe ja hõõguv roosa sein, millele võis toetuda, nii puhaste värvidega, ja ta läkski vastu seina, üks laps rinnal ja teine kaenlas; nii valus oli korraga, et ta viskus läbi seina, ja siis veel edasi, komistas millelegi ja kukkus, ja oli nii väljakannatamatult valus, et ta surus lapsed oma alla, verest lõhnavale hõõguvale tekile ja varjas neid, ise juba põledes.

*

19. oktoober 1944 oli selge, pilvitu päev. Päike tõusis idataeva rahuliku, aina tugevneva punamise järel maaserva kohale kui suur helekollane poolkera, mis õhu sügisese selguse tõttu mõjus suviselt erkpimestavalt. Algas karge, rahulik ja imeilus hommik.

Ungru—Pagila joonel kaevikutes ja kaitsekraavides külitavad sakslased kissitasid itta vaadates silmi, sest selles suure punase kera tõusmises oli tuhandekordsele nägemisele vaatamata siiski midagi erutavat ja ülendavat. Nüüd tõusis päike veel kõrgemale ja rippus täpselt 249. eesti laskurdiviisi kaevikute kohal: puhas ja valus.

Ja samal hetkel varises kokku universum, sest algas möirgav undamine, lõhkes, vappus ja murenes maa, sulas kivi, päikest polnud, ainult mingi kollakas hämarus imbus läbi paksu õhu, mida ei saanud hingata — see koosnes vaid suitsust, mullast, mürgistest lõhkegaasidest —, ja see undamine aina paisus, siin oli tegutsema hakanud ammu uinunud vulkaan, mis purustas maakoore ning sünnitas aurava tulise surmaõhu.

Siin sündis põrgu, mis oli inimese võimalikust ettekujutatavast põrgust sedavõrd erinev, et ta mingile mõistuslikule seletusele ei allunud, sest neid, kes sellesse põrgusse jäid, ei piinatud ega põletatud ega näidatud neile õudusi, vaid nad löödi kohe kurdiks ja keerati tulisesse verisesse mulda igaveseks, ja ikka kestvalt, aina uusi mehi juurde, siin hekseldati maad koos inimestega, kelle käest enne veel päikegi ära võeti, et nad aru saaksid karistamise raskest tähendusest.

2,5 kilomeetri pikkuses rindelõigus Ungru ja Pagila küla joonel lasti 1944. aasta 19. oktoobri ennelõunal sakslaste kaela igas minutis 1600 mürsku ja miini, nii 40 minutit järjest, et kokku saaks 64 000 surmalaengut. Suurtükid ja miinipildujad sülitasid vihaselt iga 6—7 meetri tagant.

Siis tõusis rakett ning jalavägi ja tankid läksid peale. Nad läksid üle põlenud maa, kus vedeles vaid riideräbalaid, inimliha, veidraks moonutatud relvi ja armetult hilbendavat okastraati üksikute püstijäänud postide otsas. Põlenud maa laskis neile veel meeletult

vastu, veel tuli pidada lahingut, ja vangide hulgas, keda võeti, oli mitmel ilmseid meeltesegaduse tundemärke.

Taevas oli selge, päike miilas kesktaevas, mööda kitsast maakaela veeresid väed Sõrve sääre poole, et Lõpe ja Kaimri joonel taas pikalt takerduda. Lõu lähistel, kuhu dessant oli kavatsenud tugipunkti luua, võeti vangi 1000 hitlerlast.

Lõpe ja Kaimri joonel püsisid väed 24. oktoobrist 18. novembrini 1944. Enne nii pikka vahet lahingutegevuses tutvusid olukorraga Leningradi rinde esindajad kindralpolkovnikud M. Popov ja G. Odintsov. Neile sai selgeks, et vaenlane on mitu korda tugevam, kui esialgu arvati. Kõrgemale Ülemjuhatajale J. Stalinile kanti ette pikema ettevalmistusperioodi vajalikkusest. Vastav nõusolek saadi.

Selle ajavahemiku sisse mahubki sõrulaste küüditamine. Relvi, mehi ja laskemoona toodi sakslastele juurde ning maa-ala tehti tsiviilelanikest puhtaks. Novembri algul oli Sõrves ligi 12 000 saksa sõdalast, 500 kuulipildujat, 300 suurtükki ja miinipildujat, 11 reaktiivseadet, 12 tanki, piisavalt kütust ja toitu. Siin plaanitseti vastu pidada talveni.

Sõrulased olid juba Suur-Saksamaal traadi taga ning lõssitoidul, kui Lõpe—Kaimri joonele koondus selle jõu murdmiseks vajalik raskerelvade tulejõud. Iga läbimurdekilomeetri kohta tuli 250 toru ehk ühtekokku selline relvadekolonn, mis üksteise järele asetatult oleks ulatunud Sõrvest läbi Saaremaa Muhuni välja.

Siia pidid oma elu jätma veel tuhanded mehed. Sõda ei olnud lõppenud. Sõda läks julmemaks. Võidu hind oli juba tohutult kallis, aga aina kallimaks ta läks.

*

Must niit hoiab päeviku katkisi kaasi vaevalt koos. Klade on liguda saanud, teda on kokku rullitud ja kuskile vahele torgatud. Osa lehti on läbi imbunud mingist pruunist vedelikust.

Õnneks on kirjutajal olnud tindipliiats, see säilitas teksti. Päevikut pidas noor Sõrve neiu Liine Hüüdma.

Teda ennast ei ole enam.

21. aprillil 1945 pihib ta nälgimisjuttude vahel:

«Minul on üheks suuremaks erinevuseks loodud minu iseloom, mis ei ole nii sarnane teistega ja selle all peangi kannatama. Tunnen ainult iseeneses ja peab sellega leppima. Pole kellelegi rääkida, ehk kes seda tunnekski, mida teine oma hinges varjab. Oh see sisemine hingeelu on hoopis midagi muud, kui seda on väline, silmaga nähtav. Millal jõuaks kord aeg, et jälle tunnen end kellegagi üheväärse. Millal kaob see enda alandav tunne.»

Ta vabanes näljutamisest ja alandamisest, jõudis tagasi Sõrve, aga siis oligi otsas viimane jõud, mis meid elavate hulgas hoiab.

Päeviku esileheküljel on kirja pandud sõnad, mida laagris ilmselt kõige enam vaja läks:

nicht zu machen — pole midagi
schwer — raske
gestorben — surnud
nur — ainult
wenig — vähe
schlecht — halb

Nende sõnadega sai ära rääkida kõik.

Teadmisega, et Liine Hüüdma pidas päevikut, läksin Mässa külasse Liine ema Ann Usina juurde.

Päev oli kevadine, aga uskumatult vinge tuulega. Kõrgest külmast taevast, kalkide valgete pilvede juurest uhkas mineva jää erku jahedust. Rääkisime vana naisega Saksamaal käimise viletsustest ja ma kirjutasin kuuldut väikestele paberilehtedele. Ütlesin talle:

«Näete, milline tagantjärele vaev see on. Oleks sel ajal keegi hoolega kõik üles tähendanud, poleks nüüd usutlemist tarvis.»

«Mis see nälgas inime ikka kirjutab.»

«Teie tütre tuttavad nagu arvasid, et Liine vahetevahel midagi paberile pani.»

«Mingid vihikud tal ju olid . . .»
«Ehk on need kogemata alles?»
Naine ütles: «Päris hulk aega olid nad mul siin kapi otsas, ikka ei raatsinud ära visata, aga mineva nädala ma hakkasin puhastama, prahti sai nii palju, läks suurem jagu pliidi alla.»
«Midagi ei jäänud järele?»
«Mitte midagi.»
Olin nädala hiljaks jäänud!
Kui tühine oli see üks nädal mitmekümne aasta kõrval, mil nad kapi otsas koltusid!
«Äkki jäi kogemata mõni lehtki?»
«Ma või ju korra vaata,» ütles ta taburetti jalge alla sättides.
Taburetil püsti seistes sobras ta kapipealses segadikus. Tolmunud tapeedirullid, sitsriidest nutsakad, karp kuuseehetega, ajalehed, pakkimispaber, puuliistud.
«Äi siin pole midagid,» ütles ta alla ronides.
Ma küsisin, ehk on tal alles mingeid pilte või saksa ajal väljaantud tõendeid. Ta näitas mulle tütre pilti.
Ütlesin: «See on küll südamest kahju, et need vihud nõnda kaduma läksid. Lausa õnnetu ei tohi ma olla, sest mitu päevikut olen Eestimaad mööda ringi sõites üles leidnud, aga seda päris õiget nagu ikka pole, ja sellepärast on süda mures. Inimesed ei taha oma üleskirjutusi algul teistele usaldada ja mõned justkui kardavadki. Ma olen kõigile püüdnud rääkida, et karta pole siin vähimatki, ega siis priitahtlikult sinna Saksamaale kolistatud, ikka tapi ja sunniga, ja vanast kartusest peaks inimene juba ammu üle olema. Ajad ja olud on teised.»
Ta kohendas puid pliidi all. Mügerjad männioksad praksusid ja põlesid valusalt.
Ma ütlesin:
«Nendele inimestele olen ma päevikud jälle ilusti tagasi andnud. See on ju nende mälestus ja nende vara. Ma loen ainult läbi. Ma tahan sellest ajast kirjutada. Meie pere tegi selle kolgata tee kaasa, aga mina olin nii väike, et ei mäleta õieti midagi.»
Naine vaatas tulle.
Ma küsisin:

«Kuhu teie tütar maetud on?»
«Anseküla surnuaeda.»
«Kuhupoole haud jääb . . . kui otsida tahaks?»
Ta rääkis.
Ma panin oma paberilehed kokku.
Küsisin, kas ma tohin ta tütre pildi kaasa võtta, et ümber pildistada. Noore, ümara näoga, usaldavalt objektiivi vaatava neiu kohta julgesin ise arvata:
«Ega ta ju palju teistmoodi välja näinudki, kui . . . ära läks.»
«Nõnda lapseohtu oli ta kogu aeg . . . siis ka . . . ma nutsin kolm aastat ja käisin mööda teed ja hüüdsin valjusti . . .»
Sättisin kokku väikesed valged paberilehed, jätsin meelde viimase lause ja tundsin, kuidas see mulle hinge läks, seostudes tühjade teede lootusetusega, hämardumisega, mil tee hoopiski kaob, või säravvalge kastese ja heleda rajaga, kus rutakalt astub noor inimene; ma nägin ema kõikidel teedel hüüdmas lohkus põskedega tüdrukut: Liine, tule, tule ometi, ikka hüüdmas, kuigi ta kunagi ei tule, vaid läheb aina kaugemale. Ma aimasin, kui raske on seda kirjeldada. Kui napilt ja täpselt tuleb vormida lause, et ta ei sisaldaks absoluutselt midagi muud kui valu. Et inimene loeks ja tunneks, kuidas ununeb tema enda elu ja silme eest kaob raamatus jutustatav, aset andes ainult jõuetule valutundele, mis tegelikkuses ongi saatuse ülekohtu ainus korvamisvõimalus, väliselt nähtamatu, kuid just seetõttu täiuslik, ainutähenduslik. Ma nägin ema hüüdmises äkki laiemat tähendust. Ma olin selle hüüdmise juba varastanud, võtnud ta ära naiselt, kellele see oli ainult tema enda valuleevendus, sõja ikka veel kestev järelahastus, ja mu aju otsis juba kõige mõjusamat vormi, et teha see hüüdmine kõigile tähenduslikuks, üldiseks mõisteks, mitmesajakordselt võimendatud kisaks tänasesse, et ta mingil juhul ei saaks kaduma minna, sest kuidas üldse saab elada, kui ei teata, et inimesed peavad trotsima aegu, kus ahastust nii pilgeni, et ta ei mahu enam meie sisse ja meie tubadesse ning katuste alla, vaid teda tuleb välja kisendada pikkadele tühjadele teedele . . .

«Õnnetud ja ülekohtused ajad,» ütlesin püsti tõustes.

Millegipärast ütlesin:

«Andke andeks.»

Naine võttis tabureti:

«Oodake, ma vaatan korra veel.»

Kapipealse vasakust otsast võttis ta mustade räbaldunud kaantega vihiku ja andis minule.

Ta ei öelnud midagi.

Õues, kärsimata kusagile varjugi minna, vaatasin, kas kõik lehed on alles. Esimesele leheküljele oli kirjutatud:

nicht zu machen — pole midagi
schwer — raske
gestorben — surnud
nur — ainult
wenig — vähe
schlecht — halb

Kõik lehed olid alles, tekst loetav. Tütarlapse korralik, rahulik käekiri. Viimase lehekülje all ääres nägin vanainimese konarlikke ja hüplevaid tähti:

30. Märtsil 1955 aastal
Täna on küllm hilm
Puhub ja suitsetab
lund on kõik kuhat täis
Küllm hilm
olen üksinda

Ja tema enda initsiaalid: A. ja U.

*

Gotenhafenis võtsid sõrulasi vastu Saksa Punase Risti esindajad. Üks nendest pidas kõne. Ta rääkis meile, kes me oleme. Me olime õnnetud sõjapõgenikud, kes punaste eest kaitset otsides pidid maha jätma oma maa, oma kodud ja varanduse, sõitma võõrsile

pelgupaika otsima, ja Suur-Saksamaa ei jäta meid hädas üksinda.

Lihtsa inimese õnnetus on see, et tema pole saanud diplomaatilist haridust. Ta ei tea, et õiglust ka ümbertnurga ja tagantselja nõuda saab ning paljudel juhtudel esialgu lihtsalt kannatama ja noogutama peab.

Annukse Peeter ja Seemi Laas, vaevalt sakslase jutt otsas, vastasid talle hinge põhjast ja selge sõnaga: ei ole me mingid sõjapõgenikud ega punaste kartjad, ise te meid koerte ja püssidega taga ajasite ning kodunt välja peksite. Teie, sakslased.

Punase Risti jutt oli otsas ja meid aeti kuuri.

Rong ei võinud siin kaua peatuda, sest teed olid vabad ning rööpad terved.

Aga praegu rong seisis.

Poiss tahtis minna erile.

Ta oli seesama vaevalt leeriealine nõdrameelne, kelle pärast ema palus end Sõrve jätta, aga ta allus samale saksa punktipealsele humanismile, mis ühtki inimest sõja jalgu ei jätnud. Tema, loll inimene, võis tõesti sakslasi tänada, et need humanismi nimel sedavõrd punktipealsed olid, sest ainult ühel juhul miljoni vastu oleks temale teistes oludes näidatud võõraid maid, sõidutatud teda laevade ja rongidega, antud talle seedida loomatoitu ning ragistatud ta silma all kõiksugu relvadest. Ta vahtis igal pool ringi, pea püsti ja suu lahti, üllatavalt meelde tuletades vanusekaaslasi *Hitler-Jugend*'ist, kui need rivis seistes suuremate või väiksemate füürerite õnnistusi kuulasid.

Aga ta tahtis nüüd tõesti erile saada, ning häda pidi üsna kibe olema, nii et ta tuulekojas juba nööpe mudis, rõõmsa näoga vaadates jaama ees seisvat sakslast, kes ju pidi aru saama, et hea on pissida, kui rong seisab ning mingit põrumist pole. Sakslane vehkis näpuga, oli vist naljamees, mis sa muidu võõra inimese poole näpuga vehid, kui sa jaama ees seisad ja endal kõik hädad õiendatud.

Ta pidi oma asjaga päris pihta hakkama, kui ema sagudes vahekäigust välja sai ning ütles, et selle asja jaoks peab siin jaama juures oma koht olema, tavali-

selt päris ligidal, nõnda et inimene rongi nõksatuse peale maha ei pruugiks jääda. Nad läksid väljakäiku otsima, minekul keeras poiss end mitu korda laial naerul tagasi vaatama jaama ees seisvat sakslast, kes talle näpuga näitas.

Väljakäik oli paarikümne sammu peal — uskumatult reostatud nii seest- kui väljastpoolt. Kogu ümbrus haises. Puulobudiku tagaseina kõrvale, kus ennegi ihuhädadest vabanetud, käskis ema tal maha kükitada. Ema käskis tal kiiresti teha, et rong minema ei hakkaks. Rong ei küsi inimese hädadest, inimene peab oma hädad rongi järgi sättima.

Näed, ta saab kärmesti hakkama, ainult püksid veel rebadelt üles tõsta ning kinni nööpida, ja võib tagasi joosta. Sõrmed kobavad nööpe õige koha peale sättima ning jaamapoolse nurga tagant astub välja sõjamees, tipp-topp riides, läikivate saabastega saksa sõdur, püssitääk ema ja poja poole. Ta peaks pea ära keerama, nii hirmsasti haiseb, ja poiss nööbib pükse, näpud saamatud kiirustamisest. Sakslane pistab täägiotsa poisi nabaauku ja näitab maha:

«Du?»

Ta teab, et poiss oma asju siin õiendanud, aga ta peab millestki pihta hakkama, sest ta hing on põhjani raevu täis selle seletamatu roppuse pärast, mis siin putka ümber vedeleb ja haiseb, vastu igale elureeglile ja eeskirjale. «Du?» küsib ta veel kord ja näitab maha, kõigile neile sajale lasule, mis siin nimetuna järele haisevad oma õnnelikumatele mahajätjatele, kergemal sammul rongile tõtanuile, rindelt tulnud või rindele minevaile suure ürituse eest võitlejaile.

«Du?» See küsimus ei nõua mingit vastust, see on lihtsalt küsivaks muudetud märgusõna, mis püssimehe vabastab liigsest seletamisest selle rooja keskel, ilge reostamise juures, mis ei mahu SS-i elumõttesse ning mis sellega on keelatud, seadusvastane ja karistatav.

Maailmas peab kõik ilus, puhas ja selge olema — rahvused, riigikorrad ja ideaalid. Mis sellele ei vasta, hävitatakse — rahvused, riigikorrad ja ideaalid. Peab valitsema kord. Ilu, puhtuse ja selguse ja jumaliku õigluse püsimiseks peab valitsema kord. See on esses-

lase hinges märatsev seletus, mis nüüd ainult selgitavnaiivsesse «du'sse» mahub.

«Otsemaid koristad ära!» röögatab sõdur, tääk lolli nabaaugus, sõrm päästikul.

Siin võideldakse Suur-Saksa aadete puhtuse eest ja siin võib häält teha.

«Ta on rumal . . . nõdrameelne,» ütleb naine sõdurile, «rumal . . . minu poeg.»

Ärgu nad mõelgu, ärgu proovigugi mõelda, et aaria korralikkusenõue erandeid tunnistab!

Naine näitab näpuga endale meelekohta, liigutab sõrme, nagu keeraks logisevat kruvi, — näitab seda kõike siis noore mehe poole.

«Nõdrameelne . . .» seletab naine.

Poiss nööbib püksid kinni, sest tääk ei sega teda, tääk on püksiaugust kõrgemal, otse naba peal.

«Otsemaid!» röögatab sõdur uuesti ja see juba pole tema asi, millega tema poolt nõutav teostatakse, ega tema siia labidaid või harke muretsema hakka, tema asi on korda hoida.

«Zug . . .» näitab naine rongile, «sõjapõgenikud . . .» ütleb ta, «Eestist,» ütleb ta, «nõdrameelne,» ütleb naine, «nicht normal, Zug.»

See on muidugi selge, et nad sellelt rongilt on, ja ega rong tõesti siia jää, ja mis see tema asi on, kust nad tulevad või kuhu lähevad, ainult kord valitsegu. Ja siin on sakslasel tuhat korda õigus, sest kui lolli suhtes oli humanismi rakendatud juba teda Sõrvest välja ajades, mitte sõja jalgu jättes, siis peab ta ka oma sittumisega alluma humanismile — ärgu arvaku, et sakslased ei tea, mis asi on humanism.

Nüüd vilistab rong.

«Zug . . .» võpatab naine.

«Zug . . .» Terve ta pilk, nägu, kogu olek on üksainus *Zug*, mis nüüdsama minema hakkab, kogu nende nodi ja nälginud sõrulastega hoopis minema, teadmatusse, ja nemad jäävadki siia peldiku taha, kus käib halastamatu võitlus aaria puhtuse eest, ning naine langeb põlvili, käed risti, pea vastu klantsitud saapaid, ja kordab uuesti: «Bitte, Zug, aus Estland, nõdrameelne . . . minu poeg . . . nicht normal . . . bitte, Zug, nicht deutsch . . . nõdrameelne, aus Estland.»

«Nicht unnormal,» ütleb sakslane. «Schwein.» Ja näitab täägiga mõlemale:

«Du! und du! Schwein!»

Nad peavad aru saama: nad mõlemad. Mõlemad on sead. Aga ema ja poeg jooksevad juba kui meeletud, kui arust ära, peast segi inimesed kohalt nõksatanud rongi poole, mis ei vii neid kuskile päästmisse, vaid lihtsalt ära siit, ema ja ta peast segi poeg, ja peale nad saavad — sõjarongile, mis neid uude viletsusse viib.

*

24. novembril 1944, hämarduval pealelõunal pidas bürgermeister Neumann Neudorfi jaamast hobustel Neuenkircheni külasse jõudnud 89 sõrulasele lühikese kõne.

Gasthaus'i põrandal olid õled juba maas ning pikk laud läks läbi ruumi. Bürgermeister avaldas kahetsust ja kaastunnet, et nii väikesed väetid kui ka vanad jõuetud oma päriskodud pidid maha jätma, ning siingi pole võimalust neile täit külalislahkust osutada, sest oma maa sõjapõgenikke on liiga palju. Aga, ütles ta koonu tõstes ning üles ja kaugemale vaadates — peale sõja võidukat lõppu ehitab meie füürer teie kaotatud kodud uuesti üles.

Rääkis ka politsei vahtmeister ja kinnitas, et ärgu sõrulased millegi pärast muretsegu, nende rahu ja segamatus on garanteeritud, ja püütagu üheskoos hädast üle saada.

Läbara külast pärit metodisti jutlustaja Eduard Suurhans pöördus võimude poole küsimusega, kas on lubatud ka jumala tänamine ja lauluga jumala poole pöördumine, sest sõrulaste hulgas on palju vanemaid usklikke inimesi.

«Ei ole takistusi!» ütles bürgermeister.

Ja nüüdsama loeti väike tänupalve üles ja kõrgemale ning lauldi:

«Oh, võtkem jumalat . . .»

Kui saksa sõdurid Sõrves talulautadest sigu ja vasikaid sõdurimoonaks rüüstasid, anti mõnele protestijale allkiri ja pitseriga paber, mis pidi tagama loomade väljamaksmise. Seda võeti võllanaljana ning enamasti visati lipakad ära. Metodisti jutlustaja, velskrina töötanud Eduard Suurhans võttis temale antud tagatise Saksamaale kaasa. Et tal ka keel suus oli, astus mees Rügenil olemise esimesel nädalal Bergeni linnakeses paiknevasse komandantuuri. See, mis edasi juhtus, üllatas teda ennastki: raha maksti talle peo peale. Nüüd oli ta rahadega mees, aga raha ei tähendanud sel ajal midagi — seepärast seda nii heldelt jagatigi.

Bergeni linnas võis raha eest osta vaid kummikraesid, saviseepi ja vürtse. Kõik muu oli normeeritud. Isegi lusika ostmiseks oli bürgermeistri luba vaja. Siis kirjutas Suurhans ise retseptid ning läks apteeki vitamiine ostma. Polnud arstitähel ei pitserit ega trükitud nime, kuid ladina keel ja mehe enda asjalik ülalpidamine tähendasid sama palju. See polnud ersats. Vitamiin ikka vitamiin.

Et teistelgi pisut raha oli, osteti ühel päeval kohalikult talumehelt vasikas. Lähedasest rannast saadi kala. Jätkus kartulit, kapsast ja porgandit. Lapsed said kaartidega täispiima. Jumala tänamiseks lubati isegi külakirikut kasutada. Nad olid võõral maal ja kodutud, aga kõhud olid neil täis ning ihulist kosutust saav lootus elab näljasest lootusest kauem.

Kui ma 1964. aastal tulin Berliinist — Varssavi oli juba ammu seljataga ja Brestki —, siis varsti pärast seda, küllap see päris Leedumaal võis olla, sõitis rong läbi tunneli. Üsna pikka aega, nii mulle vähemasti näis. Ja mõnikord kustus kupees elekter, vaevalt sekundiks küll, aga ma võpatasin alati. Ma ei teadnud, mida ma kardan: et teine rong võib pimedas tunnelisüdames vastu müriseda, et me jääme seisma pilkasesse pimedusse tunneli keskosas, et lihtsalt midagi juhtub. Lyonist Grenoble'isse sõites, Prantsuse Alpides olen hiljem sama tundnud. Eks muidugi olen endalt küsinud, millest selline rumal hirm. Õigem küll oleks teistelt päri-

da, kas on nemadki sellist emotsiooni tundnud, kuid olen seda häbenenud.

Ma olen endale seletanud, et keegi ei taha ju minna pimedasse ja maa alla, see on lihtsalt inimlik, et tõrges tunne tekib. Pikkamisi olen hakanud uskuma üht teist seletust: ma ei tea, kui pikk on tunnel, kui kaua kestab läbisõit; ma ei tea ka ette, et tule hetkeline kustumine on loomulik nähtus, ma lähen pimedikku, teadmata, et see pimedik on mõõdetav, seletatav ja inimese poolt läbitav. Kui ma seda kõike teaksin, siis ma ei võpataks.

Peale sellise lahenduse leidmist mõtlesin, et kui nüüd veel tuleb tunnelisse sõit, tasub varakult kõik välja uurida ja meelde jätta, et sekundipealt teada oleks, kui kaua läbisõit kestab.

1970. aastal tulin Varssavist.

Rong sõitis läbi sama tunneli.

Olin väga rahulik, kui vedur kadus musta maaneelu. Siis ahmis pime suu kogu rongi, rataste tagumine valjenes, valgus kustus, ma ütlesin endale: see on hetkeline, valgus süttis jälle, nii oli mitu korda. Kui me mööda orgu edasi sõitsime, tundsin, et süda taob. Mitte hüplevalt ja valu tegevalt, vaid hirmust vabanemise madala ärevusega.

*

Harjumaal Nabala külas sai elupõline raudteelane Andres Toodo 1944. aasta jõulude eel kirja. Viimane postisõna enne seda oli siia majja toodud mitu kuud tagasi, päris oktoobri algul, kui Eesti Laskurkorpuses sõdiv poeg Valter Virtsust kirjutas, et järgmisel hommikul ületatakse Suur väin ning kahe nädala pärast on ta kodus.

Valteri kiri pani vana mehe mõtlema teisegi poja, Haraldi peale, kes nooremana oli jäänud okupatsiooniaegse mobilisatsiooni jalgu ning võis nüüd vaata et kusagil oma püssitoru või mõne suurema tüki lihase venna poole keerata. Aga oli teda üldse enam elavate hulgas selles ummisjalu taganemises, mis nüüd lääne poole veeres, seda ei teadnud keegi, kui jah, siis jumal.

Valter oli ometigi päris omal maal ning soe sügis

sundis vana meest mõtlema üsna mitmele nokitsemistööle, mis nad siis poisiga maja juures ette võtavad. See mõni nädal oli paras aeg lauamaterjali hankimiseks ja kohaletoomiseks, ja kartulid pidid nad ka selle ajaga üles saama.

Saaremaal läks seejärel suuremaks ragistamiseks, kui arvata võis, nõnda et alles novembri lõpul kuuldi Sõrve äravõtmisest — viimased sakslased olevat rinnuni vees olles vastu tulistanud, kuni nad viimaks ükshaaval ära koksati. Alla polevat andnud.

Siis oodati poega edasi, ja kui lõpuks teada saadi, et korpus Kuramaale läks, pidi Valtergi seal olema. Sõja aeg, see'p anna mahti kirjutamiseks, sõja post, see kaotab kirjad.

Lumi oli juba maas, kui enne jõulu viimaks kiri tuli. Kiri oli Andres Toodo nimele, lühike ja selge:

> Teie poeg raadiojaama ülem nooremseersant Toodo Valter Andrese pg., pärit ENSV Harjumaalt Saue vallast on lahingus sotsialistliku kodumaa eest olles truu sõjaväe vandele, avaldades kangelaslikkust ja mehisust, langenud 12. oktoobril 1944. aastal. Dessantoperatsioonide teostamisel Riia lahelt Sõrve poolsaarele jäi laip merre.
> Käesolev teatis on dokumendiks pensioni nõudmise algatamisel.

Alla oli kirjutanud Harjumaa sõjakomissar vanemleitnant Plukk.

Liine Hüüdma kirjutas samal ajal Chemnitzis ruudulisse kladesse:

20. detsember, kesknädal.
Raudteejaamast tuli minna jala edasi laagrisse.
Barakk oli külm nagu kelder.

21. detsember, neljapäev.
Kui meid hommikul 6 ajal äratati, oli tuba jälle vilu.

Pärast kehva hommikueinet läksime kööki kartuleid koorima.

22. detsember, reede.
Täna käisime läbi «täipõrgust».

24. detsember, pühapäev.
Tänase päeva puhul anti õhtuks kohvi juurde ka suhkrut.
Ülesse teise korra nari servale süütame kolm küünalt.
Istume üheksakesi seal ümber. Mamma loeb teistele ette evangeeliumi. Kogu elu tundub olevat varemeteks varisenud . . .

Rügeni saarel Neuenkircheni küla *Gasthaus*'is luges metodisti jutlustaja Eduard Suurhans lohutavat jumalasõna 80 sõrulasele. Nad palvetasid koos, et sõda kiiremini lõpeks ja nad Sõrve peatselt tagasi saaksid. Sisuliselt palusid nad jumalalt, et see Hitlerile kiiremini lõpu teeks.

Meie laagris — Poola koridori jäävas Klein Lubsi külas — peeti jõulupuud. Suurte valgete korvidega tõid saksa naised piparkooke ja munasaia. Kuusk oli ehitud, küünlad särasid. Oli nagu päris jõulude ajal. Üheskoos lauldi:

Kui armsast jõulupuu nüüd hiilgab.

Hiljem lauldi saksa keeles:

O Tannenbaum, o Tannenbaum . . .

Oli nagu päris jõulude ajal. Kõik oli harras, püha ja lohutamatult võõras.
Nukrus süvenes ja kidus kiuslikuks vihaks, sest sel õhtul näidati meile kodust äraoldud kahe kuu jooksul esimest korda, mille juurest meid Sõrvest ära kisti. Miks pidi kuusk põlema kodust kaugel?

Miks topiti hobuseliha, lõssi ja peedisupi nädalate vahele üks saiasöömise õhtu?

Luise Aaslaid mõtles jõuluõhtul Dreichwitzi laagris oma kasuisale Juhan Muntile. Pärast esimest naerisupi söömist jäi ta põdema ega tõusnudki enam, kuni pandi mulda Samtensi kalmistul, otse värava vastas suure kuuse alla.

Kogu kasuisa suguvõsa oli nimede eestistamise ajal võtnud endale uueks nimeks Münt. Ainult Juhan ütles: «Küll mina ilma täppideta ka Jämaja surnuaiale saan.»

Ei saanudki, mõtles Luise Aaslaid. Tema oli oma lastega nüüd päris üksinda. Laine sai seitse täis, Aime oli viiene ning Jüri kahene. Neljas, kellel veel nime polnud, tuletas ennast juba meelde — ikka enam liigutas ta üsas ja iga jumala päev võis ta ilmale tulla. Ei küsinud see kasvav inimene emaihus midagi sellest, et maailm sõdib ja matab, nälgib ja tapab täisid — tema aeg oli käes.

«Millal?» mõtles Luise Aaslaid jõuluõhtul baraki põrandal peentel tolmustel õlgedel lamades, kolm näljast last silma all, neljas meeles.

*

Kartmisest.

Ma pean sellest juhtumist siiski rääkima, sest ta rööpneb minu mõtetega traagilise kohta, millest sõjast kirjutades mööda ei saa.

Üle mere oli augustikuine eelsügise jahe ja klaar vaikus, kui läksime võrke laskma — Abruka saarelt, minu sünnikodust. Olime vaid kahekesi, sest õige võrguaeg polnud veel alanud; lõpetati heinatöid ning seoti esimesi viljavihke. Kala võis ometigi meres olla, ja et ilm nii ilus oli, läksimegi kahekesi — mina ja hiljaaegu saarde elama asunud mees, rahvuselt lätlane. Heleda, loiu ja rahuliku päikese all sõitsime kümmekond miili rannast avamere poole.

Tookord ei olnud mul veel sõjast kirjutamise plaane. Olin paranemas kopsuhaigusest, just haiglast tulnud.

Ma ei kannatanud päikest näha: sonimüts oli kogu aeg silmil. Ma ei olnud veel kahekümnene.

Lasksime võrgud sisse ja jäime ööseks avamerele — present üle paadi, laine rütmiline loksumine külje all.

Vastu jahedat hommikupoolset ööd kiskus üles tuuleotsa, laine ramm kaarte all ei lasknud enam magada, me hakkasime võrke tarima plaanitsetust varem. Esimese jada saime paati lihtsalt: kala oli vähe ja võrgud kerged. Aeg-ajalt tuuritas lätlane mootorit. Siis kiskusime rasket paati jälle piki võrgujada vastu lainet edasi.

Käed veritsesid.

Kolmandat jada sikutasime paati, hambad ristis, läbiligunud üle täävi tuiskavast veest, jõuetud ja higised. Ihujõud oli katkemisel, aga ilm erk ja värske, päike veikles rohelistel lainetel, tuul tassis pilvenutte kui lambasabasid. Viimase võrgu lummikivid kolisesid juba pardal, kui järsk laine üle ahtri urahtas — mootor turtsatas, hakkas suitsema, visises ja jäi seisma.

Kui ma kümme aastat hiljem raamatut plaanides mõtlesin traagiliste sõjasündmuste kirjeldamisele, võimalusele transleerida minevikust valu ja hirmu, kui ma otsisin süvenemiseks ja sisseelamiseks tarvilikku analoogsituatsiooni — siis arutasin uuesti üle kõik järgneva ja üllatusin, kuidas tagantjärele võid lihtsas elupildis isegi laiemat tähendust või vähemasti seletusi leida.

Ankur lendas kolinal üle parda, et paat ninaga tuules seisaks. Ma hakkasin vett välja pumpama. Lätlane keeras küünlad lahti, kuivatas neid ja põletas, kraapis juhtmeotsad puhtamaks, kontrollis karburaatorit ning proovis siis uuesti hooratast pöörata. Mootor turtsus ja visises pahuralt nagu märg inimene, metallosad lõgisesid kui hambad külmas.

Laine tõusis.

Oli koidutund, erk ja puhanguline.

Lätlane keeras küünlad uuesti välja, põletas uuesti, valas uuesti «topkat» ja väntas uuesti.

Mootor visises.

Meie olukorras polnud midagi erilist või erakordset: küünlaid põletanud ja mootorit elustanud olime avamerel ennegi. Tähendus oli vahest ainult sellel, et lät-

lane väga halvasti mootorit tundis. Ta tegi üksnes neid toiminguid, mida oli näinud selles olukorras tehtavat. Ta polnud mootorit oma kätega kordagi päris lahti võtnud ja uuesti kokku pannud.

Tuulel oli juba hääl.

Lätlane väntas mootorit kui meeletu.

Hunnik liigendatud metalli, kolbide, hammasrataste ja juhtmetega huvitavaks ja tähenduslikuks tehtud, hakkas tõrksalt vastu. Mees pühkis käisega higi, juuksed salkus, särgirind eest lahti, püksid määrdeõlised ning käed punased ja pundunud.

«Peaks minema, aga ei lähe,» ütles ta.

Üksikud laineharjad kohasid end teravaks ja teistest kõrgemaks. Meri lõhnas. Tuul lükkas pilvi kaugemale ja tõi uusi asemele.

Kui tekkinud merepilti hetkeks terasemalt uurida, kaader peatada ja silmadele lähendada, näeksite vastu tõrvmusta täävi voogavaid kõrgeid raskeid laineid, tilkuvaid kaari, kui lainepea purunenud, vee nahkjat helki, kui päike pilvevarjus; hunnik märgi võrke paadipõhjas, haiglakahvatu poiss raskete kahemeheaerudega eespiidal paati vastu lainet hoidmas, sagris juustega keskealine mees keset paati lõõtsutamas, mootor tumm. Tuul puhub maa poolt, on veel varajane tund, lainepead aina tõusevad.

Hea tahtmise puhul võiks seda pilti ärevaks pidada, traagiliseks mitte. Kõige õigem oleks toimunut ülevaks nimetada, sest mere hõlmamatuses on alati ülevust ja ärevuski — äikese- või tormieelne — sisaldab erutavat aimust meeliülendava, vaimustava algusest.

Siis katkestab lätlane rabelemise, kohmitseb kangete sõrmedega pükste kallal ja õiendab merre oma ihuvaeva.

Ma näen seda otsekui täna: nahkselt läikivasse, juba tormieelselt teravalt lõhnavasse merre laseb ta allatuule üleliigse, rõhuva endast. Tuul sagrib juustes ja särgikaelus lipendab, meri rõhub rasketele aerudele mu kätes, hunnik võrke paadipõhjas, pikkades kummisaabastes lirtsub vesi, tumm trotsiv mootor, — ja kusemine takistabki ärevuse kasvamist traagilise eelaimuseks, madaldades mootori vaikimise ja laine tõusmise

igapäevaseks rahulikult võetavaks sündmuseks, tavaliseks kui veelaskmine.

Mitme tunni pärast tuleb kaugelt, mühkliku, tõusva ja langeva, aeg-ajalt juba vihaga ülesviskuva mere pealt teine paat, ja taas selgelt kui täna näen juba eemalt helevalgeid hambaid tõmmus tuuldunud näos, mida piirab veest läikiv ja tilkuv kummiriie; sealt paadist, mille mootor rütmikalt taob, hüppab see elukindlus meie paati. «Laske edasi!» hüütakse kaaslastele, noor mees kummardub meie tumma mootori kallale, absoluutselt veendunud, et see käima hakkab, teised lähevadki, paat kaob lainete vahele... Mutrivõtmega keerab ta midagi lahti, kuivatab, põletab ja kraabib, mu käed aerudel on surnud, nad on aerudega juba üks valge tuim puu, jõuetud ja elusoonteta, ja siis jõratab mootor, turtsub, aevastab ning hakkab rütmikalt taguma, lusti ja rõõmuga. Paadinina keeratakse tormi, kõik on möödas, tavalisus eitab eelnenut — ei juhtunud midagi.

Kui ma nüüd seda augustipäeva meenutan, siis ainult teo pärast, millega lätlane madaldas traagilise, ja mehe pärast, kes meie paati hüppas. Tema nimi on Arni Jürgens. Kalur, praegu neljakümne kolme aastane.

14. veebruaril 1945, päeval, millest üks otsene niit juhatab tema tänase merejulguseni, on ta veel neljateistkümneaastane. Stettini kreisis, libedal ja tuulisel järvejääl, pool vasikat seljas, rühib ta vastutuult mitme kilomeetri taha jääva karjamõisa poole, kus sõrulaste näljased suud ootamas. Kandam käib silmanähtavalt üle jõu, jää plinklibe ja kiuslik talvetuul otse näkku.

Hommikul käsutati nad loomakarja naabermõisa ajama. Kolme mehe vahel otsustati ilma liigsete sõnadeta üks loom endale jätta. Köiejupi ja kahe püksirihmaga seoti vasikas teeservas tihedas kuusikus puu külge.

Nad teadsid, et see tegu on ohtlik.

Aga kõhud korisesid.

Tõtlikul sammul tagasi tulles pidi meeste hing metsateel kinni jääma — vasikas astus neile vastu, rihmajupid kaelas.

Loom veeti enda järel kõrgele künklikule kohale järvekaldal, et otsekohe näha oleks, kui keegi tulemas.

Tapmine käis kiiresti.

Ja nüüd ta siis tuleb.

Vahetevahel ta roomab, lohistades liha enda järel, siis käib küürakil, nägu tuule eest varjus, püüab sirgeltki astuda, aga raskus rõhub õlgu; mitte keegi ei tohi näha ega peale sattuda, ta peab tulema kiiresti, see, mis ta teeb, on keelatud ja karistatav; ta tuleb, sest teised ootavad, siia ta jääda ei saa ega lihagi maha jätta, teda kannustab nälg; ta püüab lükata liha enda ees mööda libedat jääd, aga jalgadel pole tuge, kätejõust üksinda jääb väheks, ikka jälle õlgadele see kandam, küüru raskuse alla ja edasi vastu mühavat raju, nii et kaelasooned valutavad ja silmad tuulenutused — kogu aeg peab vaatama, et keegi peale ei satu; noor ja näljane hunt pageb lambaga, hambad irevil, valvas ja vihane.

Ja selleski pildis — tema roomamises ja küürutamises — ei ole traagilist. On vaid näljast teravdatud elujonn ning tahtmine kõht täis süüa.

Tõsi, järeleandmise eest kõige algsemale instinktile — süüa, et mitte surra — võib kuuli saada. Siinsamas, pikalt seletamata, nii et selgagi ei jõuaks sirutada. Mis sellest, et ta laps on ning kõht tühi.

Sõda on sõda.

Nii hakkan ma aegamisi nägema ja mõistma, et pole vaja filosofeerida surma, nälja ja traagilise üle, kuigi mõned filosoofid kinnitavad, et just surm andvatki õiguse ja võimaluse olemise mõtet nii- või teistpidi vaagida. Mõnes situatsioonis pole vaja kõrgeid tundeid ja filosoofiani küündivaid arutlusi, sest kõik on seletamatult selge. Tuleb rääkida kõige lihtsamate sõnadega.

Une vari tuli silmale alles peale südaööd. Üheteistkümne paiku oli Senta oma rinnalapsele veel süüa andnud ja teda kuivaks pannud, ja see oli siinsamas, Lindaga ühes toanurgas, nõnda et ta seda kõike nägema ja

kuulma pidi, ja lapse vaikne une-eelne lalin uinutaski ta lõpuks mingile uneriipsele.

Hommikul, mõnel veel kohvilake larpimata, oli neid kõiki külmast, aga läppunud, hapu õhuga ruumist poole kilomeetri taha põllule aetud, ja neil polnud seal muud teha kui niiske ja vilu tuule käes konutada ning vahtida, kuidas kaks meest labidatega auke kaevasid.

Üks öeldi poolakas olevat ja teine prantslane.

Nad olid vastu hakanud käsule, millele tulnuks kuuletuda, ning selle eest pidi nad maha lastama. Teised aeti kõik siia vaatama, kuidas mehed endale ise haudu kaevasid, et nemad sama lollid poleks ja protestimisega elunatukesest ilma ei jääks.

Linda seitsmekümne ligi küürakas ema, kes enam õieti ei näinudki ja juba kümme aastat käis konksus kui õngenina, päris tütrelt, mispärast siia põllule on tuldud, kaebas, et jalad tee peal märjaks saanud ning nüüd tuule käes nõnda külmetavad, tahaks koju tagasi — ta ei suuda siin mitte seista.

Mehed, mõlemad väheldast kasvu, kaevasid sõnagi lausumata, kellegi poole vaatamata, hall muld lendas tasase sahinaga sügavate aukude servadele, siin oli hea maa, vähe kive, ja see polnud mingi vaev need augud valmis kaevata. Keegi ei liigutanud ennast, ainult Seia leerieas poeg luristas paar korda nina. Nad saadeti tulema, kui augud valmis olid, aga mehed ja sakslastest karistajad jäid paigale. Sakslased panid suitsud ette ja rääkisid omavahel, poolakas vaatas ringi mitmele poole ja üleski, prantslane seisis paigal labida ja mullahunniku kõrval, käed taskus.

Ema jalad olid külmad ja punased ja Linda pidi neid tükk aega hõõruma, kuni vana veri jälle liikuma hakkas, ja ema küsis uuesti, et miks seal põllul üldse käidi.

Küll oli see lake, mis seekord lõunaks toodi. Taldriku kohta leidis ta kaks väikest kartulikildu ja imal hall vesi laskis aimata tangudega narrimist. Eile saadud leivast oli 100 grammi alles ning selle sõi ta ära, kõht hakkas valutama ja ta võttis mõne lusikatäie supivett peale, tundes, kuidas seegi vähene tahab tagasi tulla, ja just samal ajal vahetas Senta väikese lapse sitaseid lappe — laps siputas roosakate kortsus jalgadega ja Senta rääkis talle midagi, millest ainult ta ise ja laps

võisid aru saada. Ema jäi pealelõunal magama ja Linda proovis paar korda vaikselt, kas ta paled tulised pole. Õhtuks jagati keedetud peetisid.

Linda istus akna all, kui oma jaoga hakkama oli saanud, ning nägi õues askeldamas ennist põllule jäänud sakslasi. Mehed rääkisid midagi, millest ta aru ei saanud, sest ühtki häält siia sisse ei kostnud. Ja ta oli istunud vahepealse aja, selg vastu leiget ahjusooja, midagi tegemata, peaaegu et millelegi mõtlemata, kuigi suures barakis igaüks millegagi askeldas või vaikselt palvet luges või midagi õmbles.

August, ta mees, pani ennast õlgedele kella kümne paiku, suitsetas ja vahtis lakke, sõnagi rääkimata. Ja siis oli kindlasti üle südaöö, kui une vari talle silmadele tuli ja mingi pehme soojuse või nõrkuse ta kehha lubas. Ta mõtles, kui palju kive oli nende oma põllul. Ta nägi prantslase lapitud pükse.

Ta tundis poolunes, kuidas mees tasakesi oma käe ta jalgadele pani — Augustil oli parema käe väike sõrm ära —, ta tundis läbi une, see oli August. Mees silitas ta jalga ja tuli ikka ülespoole, kombates teda jalgade vahelt, mees puudutas teda puusadest ja katsus rindu ning libistas oma käed siis aeglaselt üle ta kõhu jälle allapoole, jalgade vahele. Ta tundis seda läbi une ja pigistas jalad tugevasti kokku, nõnda et mees käe ära võttis ja tasakesi puutus ta tuharaid. Linda tegi silmad lahti ja vaatas Augustile otsa. Hämaras nägi ta mehe pilku endal ja kuulis inimeste rasket vilistavat norskamist ja keeramist unes, ja vaikset ohet baraki teises otsas, ja tundis tolmu ninna tulevat.

«Mis sa tahad, August?» küsis ta mõistmata.

*

Valud algasid kuuenda jaanuari ennelõunal. Ta sai oma neljanda lapse ja ei kartnud sünnitust. Siiani oli ta terve olnud, ning nüüd, jumal tänatud, ka haiglakatuse all. Laps puksis mitu tundi ning kell oli täpselt kolmveerand kuus, kui ta lõpuks ilmale sai. Suur punetav poiss, krimpsus nagu nad alati. Korraga oli kerge,

polnud enam vaeva, kõik oli möödas. Ta lamas lahtiste silmadega, mõeldes, kuidas suuremad õed-vennad väikest uudistama hakkavad.

Päev hämardus pikkamisi, malbe ja rahulik kolmekuningapäev.

Õhualarm kõlas kell kaheksa.

Koridori mööda joosti kanderaamidega, kergemad haiged tõusid ja läksid ise keldrisse.

Luise Aaslaid jäi oma palatisse üksinda. Sireen undas lakkamatult ja ärevalt, raskerelvade kõmin sekka, ning üksikud võimsad prahvakad panid nõrgalt helisema aknaklaasid.

Ta ei kartnud surma, aga ta oli nii üksi.

Ta tõusis istukile.

Silmade ees võttis virvendama.

Istukil, külg vastu seina, kannatas ta, kuni silmad nägid selgelt ust.

Ta pani jalad põrandale.

Imelik nõrkus rammestas keha, pea käis ringi, ta tundis end nagu hämaral merel, õõtsudes, õõtsudes.

Ta nägi selgesti palati valget ust.

Voodi nikkelotsast sai ju kinni võtta ning siis teise käega järgmisest voodist. Järgmisele voodile võis korraks toetudagi.

Pole viga, näed, ongi riidekapini tuldud.

Sireen lõikas kõrvadesse, küllap see sireen pani ta pea ringi käima.

Klaasid klirisesid, nagu oleks kiviga aknasse löödud.

Näed sa, tema mantel ongi kõige eespool.

Mantlit võttes hakkas ta taaruma, aga jumal tänatud, et palatis on nii palju voodeid, ühe otsast saab ikka kinni.

Nüüd võib parema käe käisesse pista.

Näed sa, kätes on jõudu küll, aga jalad ei kanna.

Nüüd veel vasak käsi ka käisesse.

Lapsed muidugi viidi kohe alla.

Saab ise ka.

Soo, katsume püsti tõusta.

Katsume korra veel, ega peagi esimese korraga saama, kui see sireen ainult nõnda peas ei undaks, vaata, kuidas kumisema võtab ning silme ees mustaks.

Ta tegi sammu ukse poole, julgemata teist kätt voodiotsast lahti lasta, aga kohe võis seda teha — see oli ju siinsamas, seina mööda saab hästi ukseni.

Ainult sellest uksest välja, muud pole ju vajagi, ehk siis keegi aitab.

Ainult link alla vajutada.

Kolm sammu, rohkem küll sinna pole.

Näe, link liigub, ju pea jälle keerutab, oh jumal, süda taob ka.

Miks see uks siis lahti tuleb?

Näed sa, nüüd tuleb inimene ka, valge kittel seljas, ja vaatab mu poole, paneb käed risti ja ajab suu pärani, aga mitte sõnagi ei saa kurgust välja.

Midagi ta ikka hüüab, vist kellelegi koridori.

Kaks sõdurit tulevad kanderaamiga.

Ole tänatud, suur jumal.

Ei tea, kas see undamine üldse kaob?

Liine Hüüdma päevikust:

5. jaanuar

. . . meeleolu on täna madal. Kui vagusi istuda kodus, oma rahvaga koos, on siiski parem, kui aga väljas liigun ja ümbrust vaatan, muutub tuju madalaks. Kõik see kaunis ümbrus ja rahvas ei saa kaasa kiskuda inimest, kelle süda on kusagil mujal.

Võõras silmale — samuti südamele.

Ei saa, ei saa võtta koduks ega tunda vabana.

6. jaanuar.

Igatsus — oh küll on see pikk-pikk mõttelend teadmatute ja nägematute asjade järele. Kättesaamatu kodu järele.

11. jaanuar.

Töö algas umbes 1/27 ajal. Polnud raske ka, ainult päev on igav, juttu ei saa ajada, sest töötan kõrvuti ühe Tšehhoslovakkia mehega, sõjavangiga. Mina ega tema, mitte kumbki ei oska saksa keelt, vaid igaüks oma, sellepärast peame vaikima.

25. jaanuar.

Töötasin enam poole päeva üksinda masina juures, nii et nägu vajub surmtõsiseks, ei ainustki sõna, ei ainustki korda tõmbu nägu naerule tundide jooksul. Ja just nendel minutitel lendavad mõtted kallile kodumaale. Alati pean pigistama hambad kokku ja tagasi suruma nuttu, ehkki sellest hoolimata lähevad silmad sageli märjaks. Ja siis pööran silmad kõrvale, pühin pisarad tööst mustade kätega, ning püüan mõtelda muud, ehkki see ei lähe korda.

1. veebruar.

Ei ole ainustki mõttekaaslast, ja see muljub alla. Mõtlesin töö juures, et täna lähen voodi ja ei tõuse ega tee midagi selle juures, kuivatan tihti niiskuvaid silmi ja laulan laule, mis meenutavad kodusaart.

*

Dresdeni lähedal Königsbrückis elasid viiskümmend sõrulast kivibarakis. Nädalane leivanorm oli 600 grammi. Siin askeldas ringi fanaatilise hitlerlase vanemapoolne abikaasa Dora. Dora seletas, et tema mehega juhtunud Suur-Saksamaa eest võideldes mingi õnnetus ja tuleb teha väike korjandus mehe aitamiseks.

Korjandus tehti.

Paari nädala pärast selgus, et raha ei läinud mitte tuliustavale Hitleri-mehele, vaid mujale. Sakslased sidusid Dora selgapidi vastu tulist ahju ja peksid teda püksirihmade, piitsade ja keppidega.

*

Juuli oli lõppemas, kui 1970. aastal jõudsin Poznańi. Mäletan, kinodes jooksis sentimentaalne film Gina Lollobrigidaga peaosas — «Kuldne oktoober». Ühel varjulisel tänaval päris südalinnas vaatasin vitriini ees kaua fotosid filmikaadritest. Vaatasin Ginat, arutades, kui vana ta võiks juba olla, ja mõtlesin moe kiirele muutumisele, mis näitlejanna pisut kõrvale on jätnud.

Veel vaatasin ma teda kaua ühel pildil, kus üle õhukeste riiete oli valatud vett, nii et kleit tihedalt ümber ta keha liibus, ja seda pilti vaatasin pikalt, nagu millelegi mõeldes, nagu midagi koguni soovides.

Aga linn oli tõesti väga tühi.

Ma ei usu, et ta oli nii tühi sõja ajal.

Ühel laupäevahommikul tõttasin hotellist varakult kesklinna. Ma sõitsin trammiga pika ringi, sest ei suutnud uskuda, et suur messilinn võib nii tühi olla.

Esimeselt vastutulevalt vanahärralt, keda ta väljanägemise järgi julgesin poola juudiks pidada, küsisin saksa keeles, et miks suur linn nõnda vaikne on. Ta vastas mulle, ohtralt jiidišit kõnes, et puhkepäeva puhul on kõik grüünesse sõitnud ja vaadake, näitas ta tornikellale, on kirikutund.

Ma läksin katoliku kirikusse ning istusin seal kogu pika jumalateenistuse. Väljas oli suvepäike kõrgel, aga inimesed ei piilunud ukse poole. Inimesed tegelesid sellega, mis parajasti käsil oli. See kuulus nende ellu.

Usk on elust eraldatud, olen ikka mõelnud, usk on omaette, usk ei tähenda midagi neile, kes sellest endale tähendust ei tee, usk on kusagil kõrval ja kaugel.

Ma vaatasin ometigi valget kirikuseina oma pingi kõrval. Sinna oli kirjutatud, mitu vaimulikku tapsid fašistid Poznańis ja lähikonnas. Sealsamas kirikuseinal rippus foto, millel üks neist parajasti seisis püssitorude ees. Ta oli poolakas ja lasti maha samal hetkel, kui fotograaf võinuks veel ühe kaadri võtta.

See mees, kes seal pildil alles seisis, oli tegelikult tapetud, ta seisis veel püsti vaid sellepärast, et need kolm, kes tapsid, saaksid end oma tegevuses jäädvustada.

Ma ei mõelnud isegi ülekohtule.

Iga asja puhul ei saagi mõelda.

Ma istusin ega tahtnud, et mind võidaks võõraks pidada; ma olin suures tühjas linnas ja kuulasin võõrkeelset jutlust, mida pidas üle keskea, kiilanev, aga õitsva näoga mees, kes samuti oleks pandud püsside ette, olnuks ta siin okupatsiooniaastail.

«Inimene ei ole seotud maaga, kui selles ei puhka temast lahkunu,» kordus peas kusagilt loetud lause.

Poolasse on maetud palju sõrulasi. Vanainimesi ja

lapsi. Nad surid siin nälga. Neil ei olnud siin midagi süüa. Nad ei suutnud enam elada.

Ma ei oleks siia tulnud, kui neid ei oleks siin mullas. Ma oleksin küll kunagi tulnud, aga siis teisiti.

Ma olen seotud Poolaga, sest siin maa sees puhkavad minust lahkunud.

See keel, milles peetakse teenistust, kuulub slaavi keelte hulka. Püüan tabada üksikute sõnade tähendust, aga eelnev ei seostu enam järgmistega. Olen seotud selle maaga, aga mitte keelega. Selles keeles on sõrulasi ähvardatud, kui nad said traadi tagant välja, et mõnes jõukamas talus anuda kartuleid või leiba; selles keeles on nende kallale ässitatud koeri või lubatud kutsuda politsei, sest kerjamine oli keelatud. Selle maa seest otsiti ja urgitseti kartuleid ja külmavõetud peete.

Ma olen selle maaga seotud.

Aga võib-olla kuulen nüüd aastate tagant samu sõnu, sama jumala poole pöördumist ja sama jumalaga vabandamist ja sama jumalaga õnnistamist, mida kuulis puukingi järele vedav aukussilmne vang, kui poola ema, ühtki sõna mõistmata, lõikas laual pooleks oma pere viimase leiva?

See on nüüd jälle Poznań, Posen, nagu veel praegu ütlevad sõrulased. Peaaegu kõik neist, kes merel või Gdanskis ei jõudnud hinge heita, veeti siit läbi.

Katoliku vaimulik pildil oli siis juba maha lastud. Ta tapeti 1942. aastal. Ta lihtsalt oli üks kuuest miljonist alamat rassi inimesest, keda Poolamaal peeti vajalikuks maha tappa, ta oli tarbetu, tal oli vale veri, ta oli nii tühine, et tapmisest võidi isegi foto teha — ta tapmine oli nii tavaline, häbenemine ja süümepiinad ei tulnud kõne alla.

Olin juba eelmisel päeval vaadanud, et «Almaturi» suvehotellis on huvitav hämar *dancing* ja selle kõrval meelitav baar. Tulnud kirikust, lõunatasin ja läksin üles oma numbrituppa. Tahtsin pealelõunal veidi lamada ja mõtelda, pisut magadagi ja siis õhtul istuda baaris.

Ma tahtsin kokku viia mõtteotsi inimeste saatusi ühendavast maast ja mullast, sest mingid uued arvamised olid sündinud selle hommikuga, ma teadsin, et

pealis-emotsionaalsus oli imbunud sügavamale, sünnitades imelikku, pisut vastuvõtmatut rahu maailmas toimuva suhtes — ma olin uuesti üle mõistnud, et ükski valu pole tühi- ja asjatu, sest kui mitte päris kohe, kui mitte aasta, kümne aasta pärast, siis kahekümne aasta pärast ikka valutab see läbi kellegi hinge, andes aimu imelikest väärtustest, millele noor inimene ei oska mõelda.

Kaalusin hulka aega: kas see mõistmine kohustab mind millekski? Pean ma siit saama õpetust kannatuseks ja loobumiseks? Kas ma pean sõrulaste kurja saatuse sunnil ka tagantjärele, veel kolm aastakümmet hiljem, oma sisemise suveräänsuse ajel millestki ära ütlema, tõsine, elutark ja reserveeritud olema, inimene, kelle käitumine annaks aimu, et ta teab midagi sellist, mille üksinda kandmine on aus, aga ränk?

Kas eetika nõuab seda?

Ma küsisin: kas surnud üldse vajavad midagi?

Ei vaja.

Surnud ei tea ega tunne enam midagi ja mitte midagi nad ei vaja. Nad on surnud.

Ainult minus endas, elavas, kõrvutuvad mineviku ajel segiminevana hirm, kaastunne, austus, kurbus, ängistus ja uhkus, ja surnud on osalised selle tunde sünnis.

Vaid niimoodi oleme seotud nendega, kes läinud.

Võib-olla algab siit rahvustunne — seletamatu, defineerimatu, aga kadumatu.

Sellise mõttekäiguga olin end vabastanud algul pealesurunud kohusest. Samas jõudis minuni arusaamine, et toosama rahulik tuletus tõi kaasa tagasitõrjumatu teadmise: just tänasest päevast ei saa ma edasi elada teadmiseta, et see kauge sõda on mul igavesti jalus.

Õhtul läksin baari. *Dancing*'us mängis biit-orkester ja maast pisut kõrgema poodiumi igas neljas nurgas, pillimeeste ümber, keerlesid eri värvi tuled, muutes ruumi maagiliseks ja rahutuks, elektriseerides suve sooja ja rasket õhku. Hiljem, kui ruum täis tuli, lisandus päevituse ja inimhigi terve lõhn, mis kleepis ja surus kogu ruumi ühte, iseäranis siis, kui tulesid veel enam hämardati ja helendama jäid ainult pöördtuled,

muusika tagus rütmi rütmi järel, nagu midagi usaldavat ja püsivat sisendades, endaga kaasa sundides.

Siis oli kõik kerge ja lihtne.

Ma istusin baaris, õigemini tunglesin seal, sest letti ümbritses tihe summ noori inimesi, kes erinevates keeltes küsisid vodka võborovat, riislingit, poola õlut, vodkat, konjakit väikeste pitside kaupa, mistõttu tuli käia tihti, aga muusika muudkui mängis, kuni lõtvusid lihased ja enesekontroll, jättes sind vabaks iseendale, kergeks, kaalutuks ja loomulikuks, üksnes selle õhtu omaks, ei eilsele ega homsele kuuluvaks. Tüdrukud istusid piki seinaäärt pinkidel, mõned seisid — valged seelikud kõrgelt üle põlvede, jalad päevitunud, pruunid sääred tõusmas ülespoole, lahtised kingad varvaste otsas. Lõhnas magusalt ja hästi higi järele, võõras koht ja hiline aeg sisendasid erutust.

Rahvast oli palju, tants rütmikas, ma näitasin pärast tantsu poolatarile baari poole ja ta järgnes mulle, hoides käest kinni — nii läksime läbi inimhulga leti poole, kus tellisin kaks pitsi vene vodkat ja mingit vett, me jõime ja hingeldasime ja vaatasime naerdes teineteise otsa.

Ma pakkusin talle välja oma poolikult õpitud võõrkeeli, millest ta valis inglise keele, ja ma rääkisin talle, et olen Tallinnast ja olen Poolas varemgi olnud, sõja ajal, et see oli hirmus, palju inimesi suri ja neid on maetud siiagi, Poolamaale, ja nüüd olen ma jälle siin, et kirjutada sellest raamatut.

Me jõime pitsid tühjaks, sest uus tants tõi uue rütmi, mida tugevdas tulede heitlik vihur, hingeldamine, kitsus, me olime kõik, nii paljude maade noored, koos üksteise vastu surutud, hiiglakärge vurritamas reipalt taguv orkester. Ta rääkis mulle, et on tudeng, bioloog, veel aasta õppida, et on suvel linnas tööl, sest sügisel läheb vaja raha, et ta on Poznańi lähedalt, mõnikümmend kilomeetrit siit.

Ma küsisin, kas ta jooks veel ühe pitsi. Ta ütles, et siin baaris on see kallis, ja siis läksime uuesti, käest kinni leti poole, ja siis tantsisime uuesti selle põrgulikult hea muusika saatel, mis nüüd vaid rütmi levitas, rahvast tuli veel juurde, meid aina suruti, nii et ta tuli täiesti minu vastu, kuum, higine ja pingul, tulesid

hämardati, ma tundsin ta juukseid oma näol ja ühtlaselt rasket hingamist, instinktiivselt otsisin ta suud, ahnelt, nagu oleks ta üksnes seda oodanud, vastas ta; viinamaitselised huuled olid suured ja tulised, janutatud pikast suvest.

*

«Nad ütlesid mulle, et seal kastis, mille kõrval loiult ja äraolevalt seisid kaks poolakast sõjavangi, kodutud ja lotakais hilpudes nagu meiegi —, et nende meeste labidate kõrval valges nelinurkses kinnises kastis on minu tütar. Ümberringi vaikisid ristid ja plaadid ja umbus kevadisest sulakõdust puhastamata maa, see oli Poseritzi surnuaed Rügenil; mees, kes riietuse järgi pidi olema kirikuõpetaja või külavaimulik, temagi seisis siinsamas — muud ei saadudki siin teha kui kedagi matta; õpetaja tuli minu ja mu mehe ette, nägu tõsine, võib-olla kurbki, silmad vähemasti vagad, ta rääkis meile midagi, mis sai ainult kaastunne olla või selle mõttega kombetäide, me seisime vagusi, kui ta rääkis, sest me ei saanud midagi aru.

Ta võttis jumalasõnaraamatu ja luges.

Siis tuli ta jälle meie juurde ja näitas, et me hakkaksime nüüd minema, ja kui me ikka veel seisime, silmad kastil ja labidatel, siis rääkis õpetaja oma keeles ja püüdis veel kord näidata, et seda kasti enam ei avata, vaid pannakse mulda — selle jaoks seisidki siin need kaks poolakat, hallid ja väikesed mehed.

Me tulime surnuaia värava poole, aga ma vaatasin kogu aeg tagasi, mu süda oli nii rahutu ja valu täis, see oli nii imelik, et seal kastis pidi olema mu oma Lea, aga ma polnud teda näinud surnuna ja ma ei saanud ikka uskuda, et see tõsi on.

Ma vaatasin raudvärava roostes varbade vahelt, kuidas õpetaja rahulikul sammul aia teise otsa väikese kabeli poole läks.

Ma tulin tagasi.

Poolakad kaevasid, ja nad ei öelnud mitte ühtki sõna, ja ma tegin kirstu kaane lahti.

See oli mu oma laps.
Mul hakkas korraga kerge.
Nüüd ma teadsin, et see kõik oli tõsi.»

Naine vagus kartulimaad, kui tulin. Ma küsisin, kas ta on perenaine — Melita Mägi, ja ta ütles, et niimoodi küll. Vabandasin töö ajal segamist, kuid see oli tõesti viimane vagu olnud, nii et ta võis hobuse köide panna ja istuda minuga tunniks rääkima, kuigi, mis mina mäletan, üle kahekümne viie aasta möödas, ütles ta, mees on traktoriga Mässa külas, temal on kõik hästi meeles, kõik nimed ja kohad, ja õigem oleks, kui te Mässalt Aluse Kostat küsiksite, ja lõunatundi tahab temagi pidada ja siis saaksite rääkida.

Kui me läksime niimoodi peaaegu kõrvuti, tema vaid ümaram ja madalam, pool sammu ees, mina portfelliga järel, kui ma polnud veel kuulnud ta elust, vaatasin kord uuesti tagasi põllule, sest taevas oli sel päeval sama kõrge ja rõõmsalt tuuline, nagu ma endale olin kujutlenud seda kevadist künnipäeva siin kõrval Mäebe külas 1948. aasta kevadel, kui hobuse jalg äkki läbi tiheda põllupinna vajus ja loomal aiste vahel sumbates ennast pingutada tuli, et välja saada, ja kui siis kündja selle koha ära märkis ja sealt kaevama hakkas, leidis ta jäljed kord elanud inimesest. Ta saatis koolilapsega sõna Tehu emale Kaavile, sest miski tõi talle äkki pähe Tehu noore Hermanni, kes 1944. aastal kaduma jäi ja keda arvati ikka veel ekslevat kusagil sõjajärgses Euroopas. Kui Tehu ema tuli, polnud enam vaja mõtelda ja oodata — püksirihm ja kingad olid tema lapse omad.

Olin ennist tulnud männimetsa vahel südapäevaselt tühjal teel, uurides kõiki kohti, otsekui võiks aeg säilitada mingeid märke, jätta kadumata jäljed, kuidas oli viidud kuueteistkümneaastast Sõrve poissi, kellelt leiti püstol ja kes lubati toimetada vaid staapi, et relv ära anda ja seletusi kuulda saada, ja ma mõtlesin, milliste puude juures võis sakslastel küpseda mõte, et pole mingit tolku teda edasi tassida ja midagi pärima hakata, sest mis on siin pärida, ja ma arutlesin, kuskohal talle äkki näidati, et teelt tuleb kõrvale keerata,

ja sellel hetkel, sellesama hetke pärast tahtsin ma kohe sellest loost kuuldes näha nooruki nägu. Emal ei olnud pilti — sõjas kadus kõik —, ja ma kirjutasin Haapsallu Alma Päärile, kes pidi teda teadma leeriajast.

«1944. a. kevadel olime koos leeris 3 nädalat Jämaja kirikus. Ta oli keskmist kasvu. Tumepruunide kähara te juuste, valge näo ja siniste silmadega. Üldse oli ta ilus ja tore poiss ja ka lõbus.»

9. oktoobril 1944 viidi ta Mäebele ja hilisematele järelepärimistele vastati, et poiss saadeti Saksamaale.

Keegi ei tea, kuskohal üks saatjaist näitas, et tuleb teelt ära keerata. Teda pidid maha laskma väga praktilise mõtlemisega sõdijad, sest kuhu on lihtsam kaevata auku kui haritud põldu.

«Teine laps suri kuu aja pärast. Ta oli siis kaheaastane. Sarlakid ja difteriit ja süüa polnud.

Me magasime põhkudel ja need läksid kiiresti peeneks tolmuks, nõnda et ikka kipitas ninas, ja laps hingeldas ja ahmis seda õhku. Siis ühel hommikul tuli peremees oma kroomnahast saabastega uksele ja kamandas: «Tööle!»

Ma ütlesin, et laps on haige.

«Ikka veel, kas ta siis juba surnud ei ole?!»

«Ei ole.»

«Siis tuleb tööle minna.»

Aga ma ei läinud. Ma mõtlesin, et las lööb, kuhu sa oma haige lapse juurest ikka lähed. Ja ega teda kauaks polnudki, suri varsti.

Maikuus tulid venelased sisse ja me saime vabaks.

Tulime vankritega läbi Poolamaa.

Kuivastus juba kuulsime, et meie maja on ära põlenud.

Ainult must korsten oli püsti.

Mees jalutas ja vaatas ringi, mina hakkasin lapsele süüa andma.»

«Millisele lapsele?» küsin ja kardan, et tal on midagi segi läinud.

«Maiele.»

«Maiele?»

«Maie sündis tagasiteel. Me magasime nii tihti täiesti lageda taeva all ja ma kogu aeg kartsin, et laps järsku niimoodi sünnibki, mitte katust pea kohal. Õnneks olime sel õhtul mingis vanas mõisas. Aga hommikul liikusid teised edasi, kellel siis aega oodata oli, igaüks tahtis koju, ja mis sa ühe pisikese lapse pärast ootad, jääb ta üldse ellu, ja me jäime mehega maha. Hirm oli küll, et nõnda üksinda jäämegi võõrale maale, ei kedagi seltsiks ega toeks. Aga lõpuks saime teised jälle kätte. Sõja järel liiguti ju nii aeglaselt, teed olid sõjaväge täis või katki.»

Ma mõtlesin, et vaevalt neil kohe labidad kaasas olid. Nad lasksid Hermann Tehu maha ja poiss jäi silmili sügisesele kartulimaale, kuni mõni neist või hoopis teised mehed tagasi tulid, augu kaevasid ja siis lohistasid või lihtsalt lükkasid ta säärikutega auku ning ajasid mulla peale. Miks sadade surmade keskelt just see end ikka meelde tuletab? küsin endalt Melita Mäe kodus. Kas pole kõik surmad ühesugused? Ilmselt oli see detsembris, kui käisin Tehu-ema juures. Päev oli madal ja hämar, me jäime autoga kinni, kui tuli edasi liikuda mööda kitsukest rookimata teed, ja maja seisis mere ääres, üksik, teistest eemal, hallid seinad, rookatus, ragisev kell seinal, köögilaud, mille ääres me istusime, ma olin mures, kas saab autot välja, ja äkki oli see surm siinsamas, valus ja lootusetu, nõnda, et ma hoopis unustasin küsimata selle, mida hiljem mitu korda olen endale ette heitnud — milline oli see rihm ja mismoodi nägid välja kingad. Sest siis ehk võiksin ette kujutada seda esimest teelt pöörduvat sammu pehmele ja niiskele pervele. Sügise kohta olen kuulnud, see oli soe ja selge, kartuleid võeti päris särgiväel, metsad koltusid hilja, ja poiss oli teeserval sõjameeste liikumist ja askeldamist vaatamas käinud ja kes teab, kust ta püstoli leidis.

Naine ütles laua taga:

«Nad olid mul kaua meeles, need kaks. Ikka jälle tulid silma ette. Aga siis sündisid üksteise järel teised. Need olid ka armsad. Kaheksa last...»

«Vaeva siis küll nähtud...»

«Mulle meeldivad lapsed kangesti, aga vaeva on küll... Nüüd pole midagi viga, suuremad juba tööl ja teenime ka mehega kenasti, aga vahepeal tegi üsna nõutuks. Sellel kõige viletsamal kolhoosiajal, kui nad kõik väiksed olid, polnud vahel leiba lauale panna. Algul lubati meil kahte lehma pidada, aga eks keegi külas ütles, ja siis kästi teine ära kaotada. Ma küsisin küll, mis seadus see on, mis lapsed söömata jätab, aga siis sai linnamees veel kurjaks: kuidas ma julgen niisugust vaenulikku juttu ajada. Aga kas see minu süü oli, et sõda terve maa paljaks põletas ja kolhoos algul lihtsalt vaeste kokkupanemine oli, kus sa ainult tööd rügasid, aga palka ei saanud.

Lapsed on saanud internaadis olla, aga riiet on kõik tahtnud, ja jumal tänatud, suureks on nüüd kõik kasvanud.

Aga seda sõja-asja küsige mehe käest, tema on Mässal traktoriga, küll te ta üles leiate, teisi seal uristamas pole.»

Ma lähen portfelliga vehkides Mässa poole — savikat teed mööda kuuskede vahel.

Mässal elab Leo Saar.

Tema jäi küüditamise tõttu invaliidiks.

Aga tegelikult vaevab mind veel enam üks inimene, mandrilt saarele tulnu, kes elas Soodevahe külas ja oli Pruuli Hindreku naine.

Soodevahe küla põles 1944. aasta sügisel maani maha. Ühtki maja ei jäänud püsti, ühtki inimest ei ela seal praegu. Pruuli Hindreku naine aeti koos kahe lapsega Saksamaale. Hindrek läks sadamast veel kiiruga koju tagasi, et midagi tuua, aga sel ajal anti Mõntus otsad lahti. Sadakond miili enne sihtpunkti Danzigit ründasid laeva lennukid. Laev süttis. Soodevahe naine, kelle ristinime ma ei tea, jooksis tekil, lapsed kaenlas, ta nägi kõikjal ainult tuld ja segadust, öö oli veel, pime meri ümberringi, sõda käis, kuskile lahingute jalgu jäi mees, midagi polnud loota maalt,

kuhu neid aeti, ta tundis, kuidas tuli kuumenes — Soodevahe naine hüppas koos kahe lapsega tulle.

Ta tahtis, et see kõik kiiremini lõpeks.

Ta ei saanudki teada, kuidas kõik edasi läks.

*

Olen väsinud sõjast.

Mõnel päeval tunnen, et tahaksin kõik pooleli jätta, mitte ühtki rida enam kirjutada.

Nii juhtus sõjaski, kui surmast ja vintsutustest nõnda pilgeni sai, et rindelõik uuele väeosale üle anti.

Aga sõda ei jäeta pooleli ega rinnet lahtiseks...

Kui alles plaanisin sõrulastest kirjutamist, tulin kord hiljem koju.

Sel päeval, juba hommikust peale, kõigi tööde ja mõtlemiste vahele, eriti painavalt aga tagasiteel, täistuubitud ja vappuvas elektrirongis vaevas mind tunne, et just täna pean mõned oma sõja-mõtlemised üles märkima, ilmtingimata, et nad ei ununeks, et ma teaksin neid juba paberil olevat, andmaks tuge uutele arutlustele.

Riputasin mantli kojas varna ja astusin tuppa.

Elasime juba neljandat aastat neljakesi ühes toas.

Mõlemad lapsed magasid.

«Väike just jäi,» ütles naine.

«Ah soo,» ütlesin, aga ma ei mõelnud muule kui oma mõtete üleskirjutamisele.

«Ma panen laetule põlema,» ütlesin.

«Mis sa ütlesid?» küsis naine.

«Mul on vaja suur tuli põlema panna.»

«Praegu?»

«Praegu. Praegu jah.»

«Sa ju näed, et ei saa,» ütles naine.

Köögis pesi naaber nõusid.

Ülakorrusel mängis valjusti raadio.

Naine oli tüdinud ja väsinud. Tal polnud kusagil mujal istuda kui meie ainsas toas, vaikses ja hämaras, et lapsed ei ärkaks.

Ma lükkasin sõda edasi.

Sõin köögis ja pesin lapse lapid ära.

Kuumas vees marlit nühkides mõtlesin ikka sõjast. Mul ei olnud sõjast kusagil kirjutada ja ma lükkasin sõda edasi, veel mitu aastat, kuni lapsed kasvasid; ma hakkasin sel ajal mõistma: kui sul on lapsed, muutub ja süveneb sõjast mõtleminegi.

Mu tuttav, kirjanik ja napsivõtja, ütles mulle nende aastate sees: sa kirjutad oma lühikest sõjaromaani juba nii kaua, et sellest on päris legend saanud. Ta rääkis mulle, kui kiiresti tuleb valmis vuhkida 400-leheküljeline romaan.

Mõni päev hiljem — oli augustikuu — tulime tütrega mere äärest. Rääkisin talle oma paljudest onudest, igaühest kõige tähtsamat.

«Üks minu onudest jäi sõtta, kui ta noor mees oli, sinu isast veel noorem,» ütlesin talle.

«Kuidas ta jäi sõtta?» küsis laps.

«Ta sai surma.»

«Mismoodi saab surma?»

«Ta sai kuuliga pihta.»

«Aga kuidas siis need, kes lasksid, ei näinud, et onu on ees?»

Ma ütlesin talle: sõjas just tahetakse, et inimene kuuli ette jääb. Muidu läheb kuul raisku.

Ma kirjutasin oma romaani edasi.

Lapsed kasvasid, ja aina raskem oli jätta lapsi sõja jalgu, neid näljutada, neilt vanemaid võtta, neid kaotsi lasta minna suures sõjasegaduses ja neid matta.

Ma ei kirjutanud enam kaugest sõjast: kirjutasin iseendast.

Ma olin ise sõja sees ja hoidsin oma lapsi.

Ma ei mõelnud enam loogilise, fataalse, absurdse ja paratamatu üle sõjas — olin näljas, tahtsin süüa ja kartsin surma.

Ikka vaevalisemalt kirjutasin valust. Kui kirjeldad kellegi rõõmu väiksemana, oled lihtsalt eksinud, kui valu vähemana — alandad ja vähendad inimest.

Ma ei saanud lasteta jäänud emadelt pärida: mismoodi teil oli valus?

Ma küsisin iseendalt: mida sa tunned, kui võõrad ajavad su lapsed kodunt välja ning nad surnuks näljutavad?

Ma polnud kunagi niimoodi mõelnud. Niimoodi ei osanud ma mõelda, sest niimoodi ei juhtu. Niimoodi ei saa juhtuda.

Mitu päeva püüdsin end harjutada mõttega, et mul pole enam lapsi, aga ma ei saanud harjuda, sest mul ometi on lapsed, ma ei ole midagi ilma lasteta ja miks mul ei peaks neid olema.

Ma olin sõjas ega saanud sealt enam välja, ma olin nüüd sõjas juba koos lastega; mõlema käe otsas tüdrukukesed, tormasin välja kaosest, aga lapsi tuli ikka aidata, neile süüa kerjata, neid puhata lasta, süles tassida, varjuda kuulide eest, ja me tulime aeglaselt-aeglaselt, vaevaliselt läbi lõõmava maa.

*

Tema nimi võis olla Laas või Tiidrik või Priidu. Palju muid võimalusi polnudki, sest neid nimesid kandis enamjagu vanemaid Sõrve mehi — eelmise sajandi teise poole sees sündinud mereorjad, kraavikaevajad või kadakajuurijad.

Ta suri 1945. aasta jaanuaris või veebruaris või märtsis, sest eelmise elu raskus ei lasknud pead veel rinnale tonksata kohe esimese kuuga, kui seedimine korrast ära läks ning jalad üles paistetasid.

Ta teadis juba siis, et siia ta sureb, et see päev enam kaugel pole, aga hing lihtsalt ei läinud välja.

Tedagi veeti ühest barakist teise, ühelt kivipõrandalt teisele õlgede või sõnniku peale, rongiga, hobusega ja käruga, veeti sellepärast, et maha ei saanud teda jätta — ta hingas veel, elu oli alles sees. Lihtne rahvatarkus Sõrves ütles: kes enam tuhlid ei taha süüa, see sureb varsti ära. Sellele tarkusele oli Sõrvemaal üksna lihtne tulla — palju muud peale kartuli ja kilu siin võtta polnudki.

Saksamaal oli nüüd nii palju päevi kulunud, kus kartulitki ei näinud.

Igal hommikul ärgates imestas ta, et silmad ikka

veel lahti lähevad ja ta ikka veel elab, kuigi ta mitte midagi ei söönud.

Tema isa jäi meresse. Sõupaadiga kaugel meremadalal räimevõrgul olles tuli peale tugev ja tihe edelapagi, tuul, vihm ja kõrge laine korraga, nii et isegi täies jõus meeste ihuramm ei suutnud paadi nina vastu tormi hoida.

Nüüd sureb tema siia kaugele ja võõrale maale, aga temale jäävad vähemasti haud ja rist.

Stolpi linnas, kui lapsed surid, ei olnud kusagilt võtta kirstulaudu. Ta oli siis veel ise suutnud naela lauda lüüa ning ühes vanas tõllakuuris mahtusid kolm last ühte kirstu — kümneaastane poiss, kolmeaastane tüdruk Sõrvest ning päris väike leedu laps. Nõnda nad mulda viidigi, näljast ja haigusest võetud. Kui tema sureb, on nii palju sõrulasi ikka järel, et ta kusagile vedelema ei jää. Seda on nad talle lubanud, aga kui polekski, teaks ta ikka, et rist ta pea kohale pannakse. Nõnda jäävad nad isaga mõlemad kodust kaugele, unustatud ja võõrasse paika, otsekui poleks jumalale meelepärane nende mullakssaamine Anseküla surnuaial, ja ainult rist on siis temal rohkem.

Tema isa oli veel osanud sõnu, ihutõbede ärahoidmist ning pasliku tuule nõidumist.

Tema isa käis mõnigi kord tuult õigemasse kaarde sättimas, et puri paremini paisuks.

Selleks tuli surnuaedades riste keerata.

Igamees seda ei osanud, isa oskas.

Võis ka metsas teatud puude ladvad kokku siduda, et tuul end pööraks, aga jällegi tuli teada, mis puud õiged on.

Ta mäletas isa jutust: ruhnlane oli oma paadiga Sõrvest Riiga sõitnud, enne seda kahe puu ladvad kokku sidunud. Öelnud sõrulasele — päästku siis lahti, kui ta Riias on. Sõrulane teinud seda liiga vara. Poole tee peal keeranud tuul ruhnlasele otse vastu ja ta tulnud Sõrve tagasi. Ruhnlane sidunud ladvad uuesti kokku ja käskinud sõrulasel pikema meelega olla. Tagasi ta ei tulnud, küll saigi Riiga.

Ta suri ühel pealelõunal. Lonks sooja teed oli teda soojendanud ja ta uinus rahulikult ja sügavalt, ja hingamine kustus äkki, märkamatult, nagu kaob viimane tuulevirve umbvaikse vee kohal.

Lauad olid hööveldamata, aga kirst neist saadi.

Teda ei tahetud jätta siia ruumi, elavate kõrvale, ja viidi veel õhtul külakalmistule ja maeti maha. Peatsisse jäeti risti koht, aga rist pidi pandama järgmisel hommikul, sest seda tahtis tisleritööd oskav mees veel hööveldada ning nimegi peale kirjutada, ja hommikul valges oli tal seda tööd parem teha.

Õhtul kell üheksa, kui väiksemad lapsed juba magasid, aeti kogu barakk jalule ja kästi asjad kokku panna. Sõrulased viidi jaama, et neid pealetungiva sõja eest küütida lääne poole.

Nii jäi temagi ristita.

1971. aasta talvel otsisin Leipzigi lähedal külakalmistul sõrulaste haudu.

Pehmetel, päikeselistel päevadel käisin ristide, marmori ja kauni kivi vahel.

Lugesin pealkirju.

Fleiß und Liebe war sein Leben.
Der Glaube tröstet wo die Liebe weint.
Nach Mühe und Arbeit zum ewigen Frieden.
Es ist nur ein Schritt zwischen mir und dem Tod.[1]

Leidsin mõned nimedeta ristid ja paar kõrgemat küngast, mis kunagi võisid hauad olla.

Ma teadsin, et siia on nad maetud, aga jäljetus tegi mind nõutuks: ainult selleks olin ma tulnud, et oma silmaga näha kalmusid, mis peaksid kõrguma Jämajal, Ansekülas, Torgus.

Mind ei liigutanud ega vapustanud vähimagi märgi puudumine. Mulle tuli meelde Zweig.

---

[1] Ta elu oli usinus ja armastus.
Kus armastus nutab, seal usk lohutab.
Pärast vaeva ja tööd tuleb igavene rahu.
Mind lahutab surmast üksainus samm. (Saksa k.)

Väikesest ja õdusast sise-Austria linnakesest Salzburgist sõitis Stefan Zweig 1928. aastal punasele Venemaale. Viletsust ja nälga trotsiv noor riik tähistas Lev Tolstoi 100. sünniaastapäeva.

«Müstilises Idas» üllatas Zweigi venelaste avalus, siirus ja lihtsus, teda vaimustas endiste paljasjalgsete ahne janu kultuuri ja teadmiste järele.

Rohkem kui miski muu vapustas teda ometigi Lev Tolstoi haud. *Nulla crux, nulla corona,*[1] tunnistab ta endale. Ta oli näinud Napoleoni sarkofaagi Invaliidide kiriku marmorsammaste all, Goethe hertsoglikult kaunistatud viimset puhkepaika, pühi säilmeid Westminster Abbeys, aga ometi ta kirjutab, et ükski neist ei ärata hinges sellist vapustavat mõju kui see «... metsa vahele eksinud üllatavalt vaikiv, liigutavalt nimetu haud; ainult tuul kahiseb tast üle — ei sõnu, ei kuulsust».

Tundsin ajaloo korvamatut ülekohut — sellist, mis Tolstoile kunagi osaks ei saaks, kui ta haud ka päris kadunud oleks.

Tema valulemine tõe järele, unistus õiglusest ja piinad oma elu südameausalt elada on igipüsivalt teada tervele maailmale.

Tavalise põlluharija ja kalapüüdja unistused ja kannatused, tema heateod ja temale tehtud ülekohus jäävad enamatel juhtudel teada vaid lähiala inimestele, lokaalsetele õigluskaaludele vaagida, ja pikkamisi kaob kõik aega ja tuulde.

Just sellepärast pidanuksid nad kõik, kõige väetim laps ja kõige põduram vanainimene, kelle nimigi unumas, kõik need sajad võõrasse nälga surnud sõrulased, ülekohtu aimuseta ohvrid, saama endale ristid omakeelse teksti ja isikunimedega, ainsa märgi, mis püsiks, kuni veel vihatakse ja sõditakse ja kestab kõige kordumise oht.

Tot ist nur wer vergessen ist,[2]

loen ühelt ristilt.

---

[1] Ei risti, ei pärga (lad. k.).
[2] Surnud on vaid see, kes on unustatud (saksa k.).

Selle risti kõrval pingil istun hulk aega, võib-olla terve tunnigi, nii et mind, võõrast inimest, hakkab vilksamisi jälgima tühjal kalmistul askeldav keskeas sakslanna, ta seirab mind, kui ma aeg-ajalt midagi üles kirjutan ja siis lihtsalt istun, ringigi ei vaata, oma aimlemiste vallas, ta askeldab o m a risti juures, tuhkhalli, sädeleva ränikiviristi juures, mis püsib siin igavesti.

Ma ei leia sel hetkel oma mõtteile selget väljendust.

Ma istun võõral maal, kus puhkavad minust lahkunud. *Nulla crux, nulla corona.*

*

saabus kuu lõpp kus anti uued normi kaardid välja saksa rahval anti teised kaardid ja meil teised kus oli Sea liha ja looma liha asemel märgitud hobuse liha jahu ei olnd ja keiki asju vähem meie ei olnd nende kaaristega rahul läksime nurmeniidu Peetriga Pürgermeistri juurde nõutsime teisi kaartisid Pürgermeister vihastas tahtis meid välja visata Peetri lükasid uksest välja mind tahtsid ka visata ma pugesi kaugemale istusin pingi peal ja ütlesin et ei lähe enne kui annate uued kaardid siis läks välja võttis ratta ja ütles et läheb politsei juurde läksin siis ka välja teiste juurde siis tuli Pürgermeister tagasi meie juurde ja ütles et meie peame minema G a m i i n i linna põlumajandus osakonda ja nõutke sealt kaardid 4 Märtsil kolis keik saksa Evakurii külast välja läksin õhtul jälle Pürgermeistri juure küsima et kas meil ka tuleb ära minna ta vastas et ei ole meie kohta mingid korraldust aga politsei ütles et mitte ühtki ära isikud ei tohi seija jäeda keik peab välja minema külast et seija tuleb sõjavägi aga meie tahtsime ika minna G a m i i n i mis sealt kuuleme 5 Märtsil homikul vara akasime Juhaniga minema 14 kilomeetrid oli meil senna minna uusi leiva kaardid saama jõutsime senna häästi läksime kohe n. s. vause sealt saadeti meid teise ühis abisse se oli rahvast täis üks suur ümargune laud oli keset tuba tüdrukud kirjutasid suuri lipakaid anti rahvale ja läksid välja jõutsime ka laua äärde küsiti mis soovin räe-

kisin ära et tahan leiva kaardi ringi vahetada ööldi et peame minema põllumajandus ameti selles asjas küsisin leiba ka anti üks väike sedel ööldi et ühest resturaanist saame süüa läksime enne põllumajandus ameti sealt oli juba keik ära kolind ei saand sealt midagi läksime resturaani sööma saime just laua juurde kust suppi anti eelmine mees sai veel meil lõpes otsa ei sa jälle võtsin siis natuse piima Juhan es võtta midagi ja keik poed ja ametiasutused olid kinni keik linn kolis ära sadama poole käisime ka sadamas seal oli kolm praami mis inimessi teisel pool jõge viis läksime jälle n. s. vause nüüd võtsime teisest küljest lauda sealt anti leiva kaardid võtsin 23 inimese jäuks läksime siis leiba saama ja vorsti ja võid saime senna ööldi et leib on otsas ja paari tunni pärast saab jälle võtsime nõuks oodata saabus juba se aeg pidi aketama juba vorsti ja võid välja andma aga üks teine tuli ja keelas see ära et enne ei tohi anda kui leiba ka saab oli veel üks veerand tundi aega kui oleks leiba saand äki üks tuleb sõnumiga et vene tangid on tungind linna lähedal kas tahate seija paigal jäeda või ära minna keik kargasid läksid toast välja saaks veel omakste juure meie pistsime ka jooksu et saaks linnast välja ja vene tangid lasid juba linna ja selle ümbrust mittmed majad juba põlesid ja raudtee jaam põles ja rahvas keik jooksid paanikas kus keegi sai jooksime ka Juhaniga linnast välja ehk pääseme veel aga oh häda ei lubata enam kedagi liikuda keik sõdurid olid kraavis ja meid kamandati ka kraavi kõverasse olime seal juba üks tund aega ja häda oli juba suur kui venelane meid märkab siis oleme kadund sest põgeneda ka ei saa kuhugil traataed ja põõsad olid selja taga ja ees pool lage ja ega meid sealt poleks enne pimedad lastud liikuda aga üks saksa noormees ja tüdruk olid ka seal meie juures nemad räekisid sõduritega et lubage neid siit jõe äärt mööda minna koju siit venelane ei näe ja sõdur lubas ja meie läksime ka nendega ühes vahel roomates vahel küürakil jõutsime laskepiirkonnast välja siis tuli meil häki suur kitse parv vastu kes väga irmul olid muist jooksid jõkke ja muist jooksid seija senna laiali ja nõnda jõutsime õhtuks omaste juurde

olime küll väsind ja mu jalad väga haiged aga süda oli haige kas näeme veel omakseid või on need ära viidud küll oli rõem kui kuultsime et lautas on veel inimesi.

See oli üks paljudest surmadest.

Ma tunnen, kuidas hein lõhnab.

Jumal, siis ei ole ju kõik veel kadunud.

Näe, rukis läheb kõrgeks ja tolmab, justkui seguneks madal udu jaheda kerge suitsuga — miski rullub ja heljub ja mäsleb kuumuses ning tuules, just nagu oleks vili elav ja vajaks temagi uue loomiseks embust.

Ma tunnen, kuidas see joovastab pead: lõhnad ja värvid ja maitse.

Miks tuleb see meelde?

Mis on sellel ühist näljaga?

Madal ja hall kassiristik, nii pehme, et tahaksid silitada.

Vaata, mesilased lilla põldjumika kallal.

Kuule, kuidas kõik sumiseb.

Kurekell oma sinise karikaga.

Vihm tuleb äkki meelde, sinine vihm.

Seahernes ja hiirehernes, justkui peaksid iga looma jaoks omaette herned kasvama.

Aga hobusel ei ole hernest, vist on teda suureks põlatud: tal on hobumadar, nii hea lõhnaga.

Aga miks lõhnab hein?

Kust tuleb praegu see heinalõhn?

Ma ju tean, see on maarjahein — temast kõik see, mis on nagu suve maitsegi.

Kuivav maarjahein annab heinakaarele lõhna.

Ma tahan juua, andke mulle juua, ma olen kuuma suve keskel, oi, kui palav mul on, varjake, varjake mu pead.

Mul pole enam nägu.

Ma olen otsas.

Ma olen nagu merihein, mis loevee taganedes valgeks kuivab, õhukeseks nagu hülsipaber, nii et taime ei meenutagi enam.

Oleksin ma kas või raudrohigi — tema ei hooli kuumanud maast ja kuivast ajast.

Aga silmarohigi ei saanud ma siin olla, kahvatu, madal ja märkamatu silmarohi, mis alati nagu häbeneb teiste lopsakust ja õitseb imeväikeste, lehtede alla peitunud märkamatute õitega, silmale päris nähtamatud kollased õiesüdamikud keskel.

Ma olen nagu merihein, õhuke kui hülsipaber, mitte elava taime moodigi.

Kas te ei annagi mulle juua?

Imikal on lilla õis; lapsed tirivad neid välja ja imevad magusaid kroonputki.

Ärge tirige mind, ärge, jumala eest, minus ei ole enam midagi, uskuge — ainult merihein . . .

Prahipaikadesse ja teeäärtesse on meid poetatud.

Pajulill!

Jah, lillad pajulilled, nemad nagu otsiksid prahti.

Ma olen siis pajulill?

Ma pole kunagi olnud pajulill.

Pääsusilm. Jaanilill. Lillad ja ergud juunis.

Oi, kui valus on silmadel — nii lilla on madal väli.

Ärge mässige end minu ümber, ärge keerduge, ärge, ärge . . . kassitapp.

Ma tunnen kui sappi suus.

Nii kibe.

Oi, ma olen päris segi. Nii madal ja õrn on see sapp, vaata, kui tilluke õis — vaata, seal, rannaniidul, kas sa ei näe, nii madal, madal maasapp.

Näed, sealsamas on aaslina, tema õied on valged.

Ja emajuur.

Kas pole ilus nimi?

Teda pole kusagil palju.

Nagu kodugi pole palju ja kodukohta ja kodumaad . . .

Ainult üks.

Andke mulle juua!

Ma kõrben.

Kuumad künkaküljed. Nõmme-liivatee.

Juua, juua!

Nii lõhnab hein, nii mõrkjalt ja kuivalt ja teravalt, nii umbne on, üleni olen ma heintes.

Õhku, õhku!

Miks ei ole nüüd kedagi mu lähedal?

Kuhu te lähete?

Ärge kaduge ristikusse, seda hakatakse kohe niitma!

Tulge ära!

Te ei näe, kuidas vikat juba tõuseb.

Vahe, veriterav vikat!

Näe, kuidas langeb pehme rohi, ei olegi valus, pehme roheline rohi, ei olegi valus, roheline, roheline rohi.

Vingel kevadpäeval, 13. aprillil 1971 tulin Mässa külast, portfellis Liine Hüüdma päevik.

Esilehekülje veidi kustunud sõnad — *schwer, gestorben, schlecht* — seostusid mu ajus painava ettekujutusega kõledal hämaral teel oma tütart hüüdvast emast.

Teeserval autot oodates ei võinud ma aimata, et paari tunni pärast jõuab minuni teade Juhan Smuuli surmast.

Ma tahtsin sõita Sõmera tuberkuloosisanatooriumi ema vaatama.

Võimalust siduda ema haigust meie ammuse reisiga olin kaalunud mitmeti.

Arast tõenäosusest astusin mitu sammu selgelt aimatava tõe poole.

Nälgimine ja vintsutused kestsid tookord kolmveerand aastat.

Närvipinge.

Väikseim lastest sai veel rinda.

Aimamatus ja teadmatus.

Nädal aega lageda taeva all Bresti piiripunktis — kõiki oli vaja kontrollida, dokumentidele templid lüüa või hoopis uued paberid anda.

Ei mingit varjualust.

Lage väli.

Kolm päeva ühtsoodu — lausvihm.

Meid, lapsi, katab vähemasti vatitekk.

Iga paari tunni tagant väänavad isa ja ema tekki kuivaks.

Nad ise magavad vihma all.

Kas ei sündinud siin eelsoodumus kopsuhaiguseks?

Istusime kahekesi väikeses palatis, ema ja poeg. Olin kuu aega tagasi tulnud Berliinist. Rääkisin, mis seal nüüd on.

«Meile anti Berliini vaksalis hernesuppi,» tuletas ema meelde. «Igal pool olid varemed. Siis ma mõtlesin — see ongi see uhke ja rikas Saksamaa.»

Ema päris mu laste järele.

Ema ei tahtnud olla sanatooriumis.

Ta ütles, et tal on hea ja rahulik, palavikku enam ei ole. Aga ta ei tahtnud siin olla.

Meie kunagisel reisil oli kindlasti mingi osa haiguse sünnis või süvenemises, vähemasti organismi kurnamises ja vastupanuvõime vähendamises, aga ma ei saanud ometigi tõmmata üht kestvat joont läbi kahekümne seitsme aasta — otsest haigestumist võis põhjustada ka miski muu: elamine kivimajas, pikad niisked kevaded ja sügised saarel, aastadki.

Ma tundsin: sõda on mind hõivanud sedavõrd, et kõige alguseks ja põhjuseks pean ainuüksi sõda. See mõte pani mind võpatama.

Tarve vabaneda sõjapainest ja tarve üldistada olid mind sundinud tegema suvalisi järeldusi, millel vaid tõenäosuse tähendus.

Otsustasin sündmusi pisut tagasi tõmmata, sõjale ajaliselt lähemale.

Need mõtted ei teinud mulle nüüd enam valu nagu tookord, 1956. aasta detsembris, kui ükski rohi kuu aja jooksul ei kiskunud alla palavikku ja ükski kuuldetoru ei leidnud midagi kahtlast mu rinnus, südames ega lihastes. Palavikust hullemini piinasid teadmatus ja kärsitus — aeg kadus, aga mul oli vaja joosta ja treenida, sest ma jahtisin rekordeid — järgmisel suvel pidid need varisema . . .

Nädal enne uut aastat viidi mind röntgenisse, leiti plekid kopsus ja rajati õhkrind.

Neli aastat ravi.

Ma ei unistanud enam rekorditest: olin haige inimene, kes peab end hoidma ega tohi tolmustes ruumides tantsida, kedagi taga ajada, kaua üleval olla.

Kestis väsitav kuiv suvi, teod pugesid sügavale oma karpidesse, eraldusid muust maailmast, jäid vaid endaga.

Pikk, lõputu arutlus: miks? Kus on algus? Kas seal?

Vange võib siduda ühe ahelaga. Ma vaatasingi pärisalgusse — nägemaks tõde, milles pole vähimatki kahtlust.

Juuni algus 1945.

Sel õhtul jõuame koju.

Ma mäletan väinatammi, laskuvat päikest ja juttu kalast.

Kodu ei ole päriskodu. Me läheme vahepealsesse koju: oleme taimed, mis võivad jälle lehti kasvatada, aga ei tohi juurduda.

Lapsed jõuavad sel õhtul onude ja vanaema juurde.

«Varsti saate kala süüa,» räägib ema.

Logisev vanker.

Viies nädal teel.

Õde Salme on juba neljandat nädalat sukapõisil. Ükski jalavari ei lähe varba otsa — jalad on põlvedeni kui rattarummud. See algas pärast kollatõbe.

Mitu kuud hiljem kutsutakse arst.

Õde lamab aidas, sest seal on jahedam.

Me ootame majatrepil, kui arst väljudes enda järel aidaukse suleb.

Arst kutsub isa kõrvale, ja astudes aeglasel sammul, pea maas, räägivad mehed omavahel.

Ma ei saa isalt enam midagi küsida.

Ma ei saa seetõttu usaldavalt tõestena vahendada neid mõtteotsimisi ja sõnahagemisi, mis ristusid ta peas, kui arst juba läinud oli ja me üksisilmi isale otsa vaatasime, silmad kui näljaste elulootus, aga tema peas vasardas pärssivalt vaid ainus teadmine: «Ma ei anna teile lootusi . . .»

Liine Hüüdma päevikust:

11. märts, pühapäev.

Kõike vähendatakse, eks näeb kaua selle toiduga jalul seisab. Täna oli võimalus veel jahuputru keeta — sai jälle kord kõhu täis. Mida aga peavad tegema sõjavangid, kes kordagi traataia tagant välja ei pääse? Täna kraapis üks vene poiss pulgaga prügihunnikus, otsis sealt kartulikoori ja sõi neid sealsamas. Saatsime mammaga talle oma õhtuse leivaportsu.

13. märts.
Räägiti, et nüüd saame leiba pool vähem. Ainult $2^1/_2$ kg nädalas.

14. märts.
... ei saanud hommikul kuigi kaua magada, sest teine vahetus tõuseb ülesse harilikul ajal. Tõusime siis meiegi. Võtsime natuke leiba. Oh küll oleks söönud rohkem, ei oleks kuidagi leiba laualt ära viinud, aga mis parata, kui seda tõesti nii vähe saab.

*

«Miks te nügate nii kangesti, näete, kellelgid pole ruumi. Ma ei saa ju oma kompsu maha panna, see pole komps, see on minu laps. Kas teie annaksite oma lapse nende sülle, kes seal seespool istuvad, võib-olla annaksite ka, aga ta on ju nii väike, ja kes võõrast last küsibki oma sülle, aga mulle pole keegi istet pakkund ja ega seda ei saagid teha, nõnda täis on see vagun pressitud, et õhkugid pole. Me seisame selle öö siin püsti ka ära, maimuke.

Omikuks peame Kreuzi linna jõudma, aga mis sina sellest tead, sa oled nii väike.

Sa ei teagid, et ema on kui kuivale visatud kala, ja palav on, ning õhku pole üldse, ainult õõtsumine pimedas, ja ongid parem, et sa ei tea, sa oled oma tekiotsa sees, nõnda omaette, et miskit muud sa ei tunnegid.

Sealt üle peade vaatab üks abetanud mees mu poole seikste silmadega, et ta aru saab ning südames aidata tahab, küllap tal omal lapsed, aga siin ei saa meid, väike, mitte kedagid aidata. Laps muidugid ei maga ööd nõnda ära, et ta ennast mustaks või märjaks ei teeks, ja selle mehe silmad otsekui küsivad: mis ma siis tee, kui ta aledasti nutab ja kuiva mähkimist tahab.

Nad ei tea ju keegid, et sa ei nuta.

Kui meid laevaga Danzigisse toodi ja me seal sõjamoona kuuris uluall olime, tõmbetuule käes, ühes kuuriotsas lapsed ja teises torpeedod, siis olid sa nõnda viril ja ei andand mulle öö läbi und, aga ega

ma magand poleks ka, nõnda külm oli, ja niisuke valu oli südames, et ei andand kuidagid järge. Ju sa siis ema piimaga seda valu oma sisse ka said, ja polnd sa märg, aga ikka ajasid pisikest nutuvinet.

Posenis sai terve päeva täisaunas olla, ja seal sa külma alles said, nõnda et kohe tuliseks läksid ja nii punased ja põlevad paled olid sul, ja muudkui vehkisid oma väikeste kätega. Sa'p näind ju, kuidas Berliini linn oli pommisid saand. Suur linn, aga polnd mitte aega seal ringi vaata, kus ma sinu oleks jättand, ainult seal jaama ümber natuke sai jalutada ning ports rugiklii suppi apupiimaga anti ka. Sa ju ei teagid veel, mis asi supp on, aga mõtle, ma'p mäletagid änam, millal ma ise õiget suppi sai.

Seal Oldenburgis, Hollandi piiri ääres, kus meid algul viidi, veel teispool Lüneburgi nõmmesid, seal anti silosuppi, ja iga jumala päe olid ussid ka sees. Kõikidel meitel olid numbrid ka seljas, otsekut nimesid meitel änam polekskid, aga mis tähtsust sakslasel sõrulasest ikka on, ühed pisikesed ja numbriga inimesed on need kõik, mis seia okastraatide taha aetakse.

Nõnda tuleb vahel tunne, et sa inimene änam polegid, ainult metslane, ja võib-olla poleks ka Sõrves sind ära ristitud, sest paljud äi tee seda änam, aga me oleme ju ikkagid ka inimesed ja mitte paganad, ja ma lasi Torgu õpetajal Raavelil sind ära ristida.

Polnud meitel seal Oldenburgis isegid kardulast võtta ja me käisime kerjamas, ja siis mõnest poolt ikka külmand kardulaid anti.

Oh kui raske see on teise juurde minna almust paluma, kui sa kunagid pole seda teind, ja mitte ei teekskid seda, sureks mahagid, aga ikka tahad elada, ei tea, miks see inimene nõnda elada tahab, nõnda palju on äda ja surma ümberringi, ja kas see ükskord lõpebkid, aga ikka ei taha siit ädaorust ära minna, ja tahaks ikka tagasi Sõrve, kuigid seal pole midagid ees ootamas, maatasa on kõik, aga seal poleks see äda ju nõnda irmus, iga paik on tuttav, ja iga puugid, mille alla varju minna, on nõnda kut oma tuttav, ja elaks esi algul koopaskid, kui tagasi saaks, mis see siin parem on, ju pikkamisi jälle kosuks. Nüüd nad nügivad jälle nõnda kangesti, ütlevad, et kedagid minestas

seal eespool ära, sa ei näe ju, maimuke, näed sa, kudas nad seda lõtva inimest käte peale tõstavad, peadpidi aknale ja värskele õhule ligemale, see on naisterahvas, vaata, kuidas inetult kõik ära paistab, aga elu on tal ju veel sees.

Ja näed sa, see abetand mees vaatab nüüd jälle siiapoole, otsekut tahaks ta ütelda moole: katsu sa ikka vasta pidada, sul laps kätel, ja kui sinuga midagi juhtub, võidakse laps ära trampida.

Ei tea, kes see võõras inimene on, eestlane ta mitte pole, aga nõnda kut su ammune tuttav oleks ja kui ta vaatab, on jälle natuke kergem.

Sa oled nii väike, ja äältkid ei tee sa, aga ikka nagu kedagid su juures, ja midagid ei saa sa aru, aga see ongid kena, ega inimene pole ju sündind, et taga kut loomaga ringi käidakse, meitele antakse ju siin looma toitu ja põhku külje alla, mis vahet siin on, pane ainult kett veel kaela. Mis ma kõik su jaoks mõtlesi, maimuke, aga nüüd ei ole enam midagid. Pole ma jõudand sulle ühtegid kleiti teha, sa oled nii väike, pole tarvis olndkid. Ja näed, kuidas läheb, et pole tarviskid.

Kui ma midagid muud peaks nõnda öö otsa käte peal oidma, käed sureksid ära, ega ei suudaks, aga sind ei pane ma kuskile. Selle öö ma saangid sind veel nõnda oida, ja ma kardan seda valgeks minemist, kui kõik jälle ergemaks lähevad ja midagid rohkem nägema akavad, aga siis peaks varsti jaam ka tulema, ja me läheme siis ostame linnast pisikese kirstu ja viime sind mulda.»

Kreuzi jaamast viidi nad kohe Groß Lubsi külla.

Maria Kaju hoidis ikka veel last kätel, siingi suures barakitaolises ruumis, kus ülejäänud juba hoolega askeldasid, magamisasemeid sättisid ja toitu otsisid.

Laagrivanem ütles, et laps tuleb maha matta. Ta tõi hoovist tühja naelakasti.

«Ei pane,» ütles Maria Kaju. «Sinna ei pane.»

Vastu ööd astusid nad koos Kuusiku Liinaga tagasi Kreuzi, et otsida puutöökoda, kus räägiti kirste tehtavat.

Võõras pimedas linnas hulkusid nad mitu tundi, enne kui õigesse kohta jõudsid.

Töö käis. Vahetpidamata pidi siin tööd tehtama, et surmale järele jõuda.

Ei saa, öeldi naistele, mingit kirstu ei saa. Siin tehakse kirste ainult sakslastele.

See jutt oli selge. Nemad ei olnud sakslased ja laps, kes suri, polnud samuti sakslane.

Nemad siit kirstu ei saa.

Aga kirstu on ju vaja.

Tema laps ei olnud kriipsugi alaväärtuslikum või vähemtähtsam või põlatum kui mis tahes inimlaps maailmas. Mis vahet on lõssist ja hobuselihast toituvate ja lossides ning paleedes elavate inimeste vahel? Ei vähimatki.

Üks elu on neil kõigil.

Tema lapski oli üks maailma elu.

Ta istus lauahunnikule ja ütles, et ei lähe siit kuhugi. Mehed hööveldasid, tagusid naelu ja liimisid kaunistusi. Surm on lõplik argument. Surma kõrval ei ole keelaval, veenval või ähvardaval inimsõnal mingit tähendust.

Lõpuks löödigi kokku need kuus lühikest hööveldatud lauda. Paljukest siis lapsele vaja.

*

Söögikoha nimi oli «Plänterwald». Ta ei jäänud päris südalinna lähedale, kuid allee, mis tast mööda jooksis, oli berliinlikult sirge ja lai ning tema lõpp ahenes kusagil kilomeetrite taga.

Korduvail Berliinis viibimistel olen ikka hoomanud, et liikluseks heade pikkade tänavatega linn ei sünnita inimhinge intiimsust, küll aga ärevat aimu avarusest, edasipürgimisest, isegi ambitsioonlikkusest.

Kui hea oli sõdureil Berliinis marssida!

Õhtusel ajal mängis «Plänterwaldis» orkester ning avaral nelinurksel põrandal tantsiti. «Plänterwaldis» tantsisid noored saksa sõdurpoisid, eelnevalt andnud oma laiad rihmad ja mustad portfellid riidehoidu.

Sõdurpoisid jõid õlut, ei muud — sakslane pole mõni

alkohoolik! — ja tantsitasid *mädchen*'eid. Mulle meeldis eriti üks sihvakas, silmatorkavalt intelligentse näoga neiu, aastailt vahest kahekümnene, kuid Pipi-patside tõttu noorema näoga, võluvalt kelmikas, pikkade jalgadega, mida tvistides hoogsalt loobiti; ta tantsis särtsakalt ja kaasa elades ja ikka ainult sõdurpoistega, kuigi siin oli teisigi noorukeid, kes võinuksid teda paluda.

Sõdur ja tüdruk.

Milline ammendamatu teema.

Aeg antud elada, aeg antud surra — läbi kogu inimajaloo, korduv, kestev ja tulev.

Pikk, kannatlik ootamine, mis lõpeb kojutulekuga või surmateatega.

Üheööarmastus saras või rongis, püstijalu, naine surutud pehme tagumikuga vastu külma ja raudselt lõgisevat tamburinurka; kuum värisev keha enne kalki lahingut; käetu või jalutu sant koduväravas, kust teele läks noor ja tugev mees.

Ja kõige puhtam armastus — pinguldunud oletatavate ohtude noateral, näljutatud loobumistega.

1964. aastal näidati mulle Kehra lähedal külas 1944. aastal allatulistatud saksa lenduri planšetti. See oli just leitud sooservalt, lennukirusude alt. Umbne soomaa konserveeris ajaloo: planšetis oli lahinguülesanne, ohvitseritunnistus, lõbumajakaart ja pruudi kirjad.

Ühe kirja vahel oli õrn kuivanud suvelill.

«Meil on ilusad ilmad,» kirjutas neiu, «kõik õitseb ja rohetab. Soe. Sel aastal saab palju vilja.»

Kirjad olid noorel ohvitseril pommitamise ajal kaasas, ta lasti alla koos teadmisega, et kodus valmib vili ja kõik on soe, roheline.

Sõin ja vaatasin tantsijaid. Jõin kõrvale head õlut. Hammustasin leiba, hetkepealt võpatades erilisest äratundmisest. Ma imestasin, kui täiuslikult on programmeeritud inimese mälu — ka maitse osas.

Sõrve vabastamise lahingute ajal 1944. aasta sügisel läks Abruka saare lähedal karile sakslaste transpordilaev; mitu päeva kandsid lained randa võitünne ja leivakaste.

Kui meie pere kaks aastat hiljem Abrukale kolis, oli mitmes kodus seda leiba alles.

Valmistatuna sõjaväele, pakitud õhukindlasse tina- või hõbepaberisse, säilis sõjaleib aastaid.

Sellel leival oli eriline, meeldejääv maitse.

Ja nüüd siin, «Plänterwaldi» söögikohas Berliinis, kakskümmend seitse aastat hiljem võpatasin vanast äratundmisest.

Mitmeks tarbeks võib leiba pikka aega säilitada. Ometi jääb see tavaliseks leivaks, mis millegi poolest ei erine igapäevasest, nii et ta maitse ununeb, aga sõjaleib, olgu ta samuti igapäevane, on täiesti erinev, tema maitse ei lähe teadmisse ega mällu, vaid verre ning püsib igavesti, meenudes koos kauge äikesekõmina, meelemärkuseta haige oigamise ja majaõuelt kostva mänguautomaadi tärinaga.

Sõjaleiba ootasid surma näinud silmad ja püssirohused sõrmed. Vili oli valminud surma kandmiseks, surma kartes ja trotsides. See siin oli rahuajaleib, aga miski ta maitses ühtis tolle kaugega.

Kusagil kõmises kahur kui trumm, sõjafanfaar helises lõõtspilli kõrgemais nootides, varisesid seinad löökriistade liturgilises taktis.

Sõdurid tantsisid. Ilus Pipi-patsidega tüdruk loopis sihvakaid sääri.

Ja korraga nägin neid teisigi, kes polnud sõdurid, kelle jalgu ei katnud kroomnahk ja kes oma kitsad rihmad võisid vööle jätta.

Pikkade juustega ja kasimatud, tantsisid nad rütmika muusika saatel loiult, ükskõikselt ja põlglikult partneril ümbert kinni hoides, kogu oma olemisega rõhutades mingit eemalolekut, põlastust ja ükskõiksust, mis tahes väärtuste puudumist; nad lihtsalt tuiasid, näitamaks põlgust ka muusika suhtes, üleolemist neile pakutavast; nad olid vabad täpsusest, drillist ja kuuletumisest.

Siis vaatasin jälle sõdurite sirget rühti, vesihalle mundreid, korralikult pügatud juukseid, kõikide tantsude kaasatantsimist. Ma nägin terveid noori mehi, kellel oli vaja suhelda noorte, elulustis tüdrukutega.

Istusin inimeste keskel, kellele sõjast johtuvate moraali- ja süümeprobleemide lahendamine pole seotud raamatu kirjutamise ja kadunud haudade otsimisega, vaid kellele see on päevast teise elamine rahvusena,

kes end kunagi nii privilegeerituks kuulutas, et tapmise tavaliseks tegi. Ma mõistsin äkki situatsiooni rängkust, kui kogu rahvas tunneb sõjaleiva maitset.

*

12. aprillil 1945 langes liitlasvägede koosseisu kuuluva USA 3. armee kätte Ohrdrufi laager.

See, mida nad nägid, ei andnud kõrvutada kõige võikamate piltidega kogu sõjateelt Calais' juurest *Reich*'i piirideni. Nad olid ikka arvanud, et sõdivad läänemaailma traditsioonilisi inimõigusi austavate valgest rassist inimestega, kes endale metsikusi lubasid vaid Aasia poole jääva suure Venemaa harimatutel aladel ja sealgi, nagu sakslased rääkisid ja kirjutasid, ainult juutide ja sõjaõigustest ja -normidest mittekinnipidavate partisanide vastu.

3. armee juhataja kindral George S. Patton, Euroopas sõdivate Ameerika sõjajõudude tõenäoliselt kõige vapram ja kõige isepäisem vanemohvitser, tuld, surma ja kuni 100-kraadilisi jooke mitte millekski pidav mees, tuli ise vaatama Ohrdrufi laagri surmakambreid, millest staabiohvitserid talle teatasid.

Viimase väljapääsu juures kiskus mees end kooku maa poole, nägu pisaraist märg, ja oksendas. Järgmisel päeval saatis kindral kõige lähema küla elanikud, kes väitsid, et nad laagris toimuvast midagi ei teadnud, kõike oma silmaga vaatama. Kes keeldus, toodi Ohrdruffi püssitorude ees. Järgmisel hommikul poosid kohalik maavanem ja ta naine end üles.

*

«Sõjas ja rahus» kirjutab Lev Tolstoi:

«Kui prantslane on enesekindel, siis sellepärast, et ta peab ennast isiklikult nii mõistuse kui keha poolest võitmatult kütkestavaks nii meestele kui naistele. Inglane on enesekindel sel alusel, et ta on maailma kõige paremini korraldatud riigi kodanik ja teab seepärast inglasena alati, mis ta tegema peab, ja teab ka, et kõik,

mis ta teeb inglasena, on kahtlemata hea. Itaallane on enesekindel sellepärast, et ta on erutatud ning unustab hõlpsasti nii ennast kui teisi. Venelane on enesekindel just sellepärast, et ta midagi ei tea ega taha teada, sest ta ei usu, et võimalik oleks midagi täielikult teada. Sakslane on enesekindel kõige halvemini, kõige kindlamini ja kõige vastikumalt, sest ta kujutleb, et ta teab tõde — teadust, mille ta ise on välja mõtelnud, kuid mis temale on absoluutseks tõeks.»

*

Täi ei küsi, kas sa oled venelane, sakslane või eestlane. Täi ei tee mingit vahet veregruppide, ajaloost märgistatute ja unustatute, kõrgete ja tühiste ideaalide vahel. Inimtihe läbikäimine, pesematus ja kasimatus annavad tähenduse täi-maailmale.

Eriti hästi tundsid täid end Lõpe—Kaimri rindejoont kaitsvate sakslaste juures.

Siin oli mehi nõnda umbselt koos ja punaste käest said nad ööd ja päevad ühe soojaga vatti, nii et meestel pidevalt silmad räämas, särgid higised ja jalarätid vahetamata.

Meestele jagati täide vastu kleepjat vedelikku, mida tuli pähe määrida.

Täi ei olnud teadlik; suure *Reich*'i humaansed ambitsioonid ajaloo territoriaalse ülekohtu likvideerimiseks ei mahtunud tema madalasse ajju, täi tuli hävitada.

Aga siin astubki saksa sõdur eeskirjadest mõneti üle. Ta ei määri vedelikku pähe.

Vähemasti need neli habetunud, punaste silmadega ja kortsus riietega sõjavenda, kes kõige eesmiselt liinilt on paariks päevaks Lõupõllu külla tõmmatud, et inimesetunne tagasi tuleks.

Nende kõrvad on raskerelvade jutust kurdid, kraevahed mulda täis ja «katjuušade» vile näikse praegugi undavat, tulesaba järel kui vedajal.

Taburet pannakse keset tuba ja taburetile tühi plekkkaas.

Kaanele valatakse kleepjat täivedelikku.

Siis otsivad nad üksteise päid ja iga leitud täi pistetakse vedelikku.

Küll nad siputavad ja kramplevad!

Loom küll, aga mitte ei taha surra!

Kuradi naljakas!

Ja iga uus täi kordab eelmise nalja, nii et saab pikk rõõm, vali naer Saaremaa rookatuse all, ikka kestev, sest sakslasele ei anna hingekosutust lihtne teadmine, et *Reich*'i vaenlastele lõpp tehakse; üritus on nii püha ja tähenduslik, et oma silmaga ära peab nägema, kuidas sünnib surm.

*

Ma ei taha selle naise arvel kirjutada veel ühte julma lehekülge tõestamaks, et sõda on kole.

Aga ma petaksin end oma taotluses olla kõiges dokumentaalne, kui ma jätaksin temast rääkimata.

Sest nimelt tema seisis laagri näljaköögi uksel, söönud ja oma tähtsust tundev, sõrulane nagu teisedki, ja nurina peale, et toitu vist kõrvale läheb ja valmistamine parem võiks olla, sõnas käsi puusas hoides:

«Teate, ma panen teile sita laua otsa peale ja te sööte selle ka ära.»

See oli peaaegu et ainus selline juhtum omade vahel, hädas ja viletsuses kokkuhoidvate sõrulaste vahel, kes ühel meelel ja ühel nõrgal jõul saatusele vastu seisid.

See vastuseismine polnud eriti hõlpus, kui «menüü» päevade kaupa muutumatu.

Hommik: 125 grammi leiba, kohv.

Lõuna: $^1/_2$ liitrit külma naerisuppi.

Õhtu: vee ja kliidega segatud lõss.

See naine elab praegugi, kuid pärast sõda pole ta enam kordagi Sõrves käinud.

Nälgijate hulgas, kelle kõhu kõrvalt ta ise hästi toitus, oli ta oma sugulane nelja väikese lapsega, kellest üks pime.

See naine palus paremat toitu lastele.

Ta ei andnud.

«Süüa, süüa,» kisasid lapsed hilise õhtuni ja ema püüdis neid magama uinutada, ja kui kahvatud väike-

sed unne jäid, nuttis ta igal ööl nende kohal, sest täpselt samasugune päev ootas ees.

Too teine töötas kokku sakslastega.

Ta tundis end paremana, tema elu oli rohkem väärt.

Kui meie väed läagrisse jõudsid, räägiti neile naisestki.

Ta viidi püsside vahel õue mahalaskmisele.

Humanism võib olla õiglane ja vähem õiglane: Sõrve mehed ütlesid sõduritele — jätke see tegu tegemata, küll me ise tasume kõige eest.

Ma pidasin kaua aru, kas minna teda otsima või mitte. Miski minu südames protesteerib etteaimatava kahjurõõmu vastu, mida see nägemine sünnitaks.

Ta on juba vananev naine, sõda on jäänud kusagile kaugele, kõik tuhmub mälus või kaobki.

Ta ei ole karistatav ühegi seaduse järgi.

Tõe halastamatus aga protesteerib seda sorti unustamis-humanismi, andeksandmise vastu, ja miskipärast ei kummita mind mitte niivõrd tema üks lause kui mõte lapsest põrandal, tolmuni peeneks rudjutud õlesodil emalt toitu küsivast väikesest pimedast lapsest. Kätest ja suust, mis otsivad.

*

Tõusin sel hommikul väga vara. Kell ei olnud veel kuus, aga päike heletas tuppa suurte kaharate puude rohekat valgust; ma teadsin, meri oli kusagil siinsamas.

Lamasin pehmes kitsas voodis. Poola sadamalinnas Gdanskis.

Kell polnud veel kuuski.

Ma teadsin, et mind äratas mure.

Pidin sõitma Stutthofi.

Mul oli seal ilmtingimata vaja käia, sest see, mis juhtus sõrulastega, ei anna milleski kõrvutada Stutthofi massikoledustega, sõrulaste lugu on väikese lootsiku ümberminek madalas jões Stutthofi sadade titanicute hukkumise kõrval; olin juba kokku leppinud, kellega ja kunas teele asuda, ma p i d i n sõitma, aga nüüd lamasin pärani silmi juulihommiku heledat puhast akent vaadates, arvates endal palaviku olevat või jala

nii pahasti ära nikastanud, et tolligi liikuda ei saa. Vaid valged spordipüksid jalas, tõusin ja jäin seisma akna alla, ringutasin, vaatasin rohelisi vahtraid ning lehekioski kõrval pingil juttu ajavaid vanamehi.

Milleks? küsisin endalt.

Ma ju tean kõik: olen näinud kinos ja lugenud raamatuist.

Milleks?

Miks ei võiks ma selle asemel jumalaüksi minna Długi Targi privaatkohvikusse, vaiksesse ja õdusasse, istuda pehmete punaste toolidega nurgalauda, selg vastu usaldavalt sooje kardinaid, nii et on näha kõik kunded ja sõbralikult askeldav peremees, pisut juua ja lihtsalt mõelda iseenda üle, vaba kodustest igapäeva-seostest, lihtsalt o l l a, nagu me elus sageli unistame, aga ei saa aega.

Mis ma vajan elult? olen endalt küsinud just neis tänavakohvikuis — Moskvas, Berliinis, Varssavis, Helsingis, Pariisis ja nüüd siin ilusas Gdanskis, ja alati leidnud, et kõige muu kõrval vajan neidsamu üksikuid, kõigist ja kõigest eraldatud tunde, täieliku vabaduse hetke-illusioone, kus sa oled sotsiaalselt kaaluta, unustad paratamatuse ja õnneled selles ainsas hetkes, mida sa kellestki segamatult või juhtimatult võid kas pikendada või lühendada oma soovi järgi.

Milleks mulle Stutthof? küsisin.

Ma olin väsinud sõjast, kirev, nakatav ja siiras Poola ümbritses mind mingi romantilise elujanu ja armumiseni mineva enesestvabanemisega; ma armastasin seda maad, nagu ma alati tahan tagasi Pariisi; ma ei suutnud siin mõelda surmast. Oli väga varajane ja valge hommik. Ma mäletan seda, nagu olnuks see alles eile.

Ma seisin aknal, suurte vahtrate varjus, ma armastasin seda maad ja tahtsin siia tagasi, ja mul oli nii raske riietuda, istuda autosse ja teele asuda — ma tegin midagi oma südame vastu . . .

*

Juhan Saare päevikust:

6. Märtsil oli küla tühjendamine keik ära isikud läksid minema olime ilma nõuta keegi meid tähel ei pand

igaühel oli omaga tegemist küll hobused ja härjad viidi keik minema küsisin Jumalalt nõu mis tiha ja kuhu minna et mull unes ilmutaks siis nägin öösel unes et mitte senna minna.kus on vett jäege senna kus on piima räekisin homiku seda teistele ja otsustasime kohal jäeda senna vanase lehma lauta Jumal võib meid siin ka imelikult hoida kui tahab

7. Märtsil hakkas kõva laskmine küla ja selle ümbruses vene tangid olid küla alla tulnud ja lasid kõvasti igale poole julge ei sa enam kuskil olla olime keik pikali maas õlgede peal äki lõhkes üks kuul just meie lauda ukse ees prahti ja tolmu oli laut täis killud tungisid läbi ukse ja Odra Elli karjatas ta oli saand haavata pahemast küljest põsest nüüd oli irm siin enam paigal seista jooksime keik ühte maja keldri kus paksud müürid aga väga külm magasime öö üle aga mull ei olnd und kitsas oli ka olla keik tahtsid üheteise juures olla arvasime et ehk siin on meil ühine haud olime öö läbi palves Jumalaga ja räekisime vaimus temaga et ta võttaks veel meid hoida sest mürtsud lõhkusid alati ümber maja ja aknad purunesid

8. Märtsil öö oli jälle väga raske olime keik nii vagusi et kõhata ka ei võind sest kartsime saksa sõdurid teab mis nemad meist arvavad sest külas ei tohtind mitte ühte eraisikud olla ja meie siin saabus homik ja uus päev aga see oli keige raskem päev sest sakslane oli öösel oma väge juurde toonud ja palju kahurid üles seadnud ja aksid vastamisi laskma oli kahurite t u e l l küll oli kole päev majad põlesid ümberringi keskpäeva ajal jähi vaiksemaks äki kuuleme üks koputab lukus ukse pihta ja hüüab vene keeles tee lahti kes seal on äki käib paar püssi pauku ja venelane karjatab ja langeb maha saksa sõdur oli teises toas ja lasi teda selja tagant oli jälle natuke vaikust näha ei olnd kedagi keik olid endid ära peitnud jooksime oma vanase lauta leiba tooma ja mõnda asja saksa sõdur kohe püssiga vasstas pisku pealt et es lase meid maha küsis kes meie oleme ja kus meie oleme ja küsis kus on venelane ma ütlin et ma ei tea oleme seal all keldris ja ei tea midagi tulime lastel siit leiba tooma võtsime kombsud kätte ja läksime jälle oma keldri keik on vaikne sõdurid üks liik oli küla tunginud aga saksa sõdurid vist piirasid neid

sisse ja lasid neid maha sest oli korra suur püssi pragin ja jälle vaikus saabus õhtu pime keik oli vaid eitsime jälle keldri põrandale pikali olin juba kaks ööd üleval olnd tuntsin et ihu on väsinud ja olin ära uinunud kuid abigaasa poolt saan ika äratud sest ma olla väga valjusti norskand. Kuid süda ööl äki ärkan keik hüüavad Eesti Eesti sest vene sõdurid tungisid keldri ajalehe paberi tuli ühes käes teises käes autumaat relvad küsisid kes meie oleme vastasime Eestland küsisid veel kas sakslasi ka on vastasime ei ole küsisid kas tokumenti on näitasime isikutunnistusi ete siis kamandati meid keik mihed tulgu välja arvasin et nüüd vist lastakse meid maha sest oli ju väljas üsna pime aga sõdurid ütlid ärge kartke midagi tulge lähme läksime sõduril järel väljas oli väga raske käija sest puid ja oksi olid keik kuhad täis ja aukusid läksime tasakesi läbi mõisa õue ühe maja juure üüti alati kes on, läksime maja sisse seal olid ülemus koos üks oli telefoni juures teistel oli kaaris ees teretasime neid vene keeles küsisid siis kes meie oleme ja millas Saksamaale tulnud ja mis meie siin teind oleme ja vaatasid meie isikutunnistusi antsid igaühe seegaari ja ütli nüüd olete vabad homme võite kodupool minna oli keigil hea meel sõdur viis meid jälle tagasi keldri teiste juure ja nüüd algas neil küla puhastamine sakslastest keik küla oli valge tulemeres ka meie vana laut akas põlema kus oli sees veel meie varandus, aga peasta ei saa neid küll oli kahju pealt vaadata kuidas su varandus hävineb mida kodust oleme kaasa toonud välja ei või minna sest paljas püssi pragin oli ja vene sõdurid ütlid kes välja läheb see saab maha lastud ja nõnda saabus juba valge väljas ja oli hommik.

9. Märtsi hommik vene patarei vaikib kui nüüd annab saksa patareid kõvasti tuld majad on ümberringi tules kuid meie maja jäeb veel tulest puutumata on kurb ja raske päev peame veel siin külmas keldris see päev olema ehk lubataks öösel meid siit väljuda aga... ja välja ei või ka minna lähen kalidori seal lamab suur tüse vene sõdur surnud ja maja nuka taga kaks vene sõdurid surnutena ja mitmes kuhas saksa sõduri surnu kehasid tahaksime väljuda sest lapsed nutavad ja tahavad juua saada aga saksa sõdurid on väga teravad kui

keegi liigub väljas see saab kohe kuuli keegi ei tohi vett tooma minna Oder Juhan katsub minna läheb joostes pumba juurde kuid käib kärakas ja Juhan tuleb jookstes tühja ämbriga tagasi ei sa sest kuul oli lõhkend üsna ta lähedal ja kuuli kild püksi põlve sees ei sa minna kusagil peab jänu kannatama

10. Märts on jälle homik öö oli rahulik oleme veel ika keldris vahel käivad vene poisid meid vaatamas ja üks ütles, et õhtul lähete siit ära siin olla ei või siin tuleb veel laskmine ootame suure igatsusega seda tundi millas siit vangist pääseme saabub juba õhtu äki tuleb üks väike sõduri riides pois ja ütleb et poole tunni jooksul peame siit kadund olema kust saada nüüd vankrid ja hobust ei ole neid saada surnute vädamise vanker oli veel jäetud se oli ka pool põlend võtsime selle ladusime pakid peale et siit minema saaks akasime minema aga oh häda ei suuda vädada surma hirmus paneme keik oma jõu välja aga ikagi ei jäksa saime siis ühe vana hobuse panime selle ette ja akasime minema aga hobu on vilets ja vana ei jäksa vädada aga ikagi jõuame külast välja künka varju süda oli tükis rahulikum oleme jõudnud $1^1/_2$ kilomeetrid külast väljas tuleb väga halb tee vastu hobu ei jäksa enam vädada ei aita muud nõu kui tuleb teist hobust otsida teised lähevad eelmisse küla hobust tooma ma ja Juhan Oder jäeme hobuse juure ja veel 3 last ja kaks haiged ema nurmeniidu Manni ja Oderi naene meie ootame ja ootame ei tule saabub juba pime oh häda teised ei tule enam külast tagasi ei vist lubata pimedas liikuda ja nüüd algab kole laskmine Sakslane annab kolmest küljest senna küla kust meie ära tulime visati valguse pomme keik küla ja selle ümbrus on valge majad põlevad mis veel on järel jäenud kiriku torn paistis veel läbi tule oli vahel ädas ka et vahest märgatakse ka meid ja võivad laskma akata oleme Juhaniga öö läbi teel külm tuul oli ja hobu rahutu käisin sellega öö läbi teed mööda edasi tagasi.

*

11. märtsil sureb Elli Oder. Neli päeva tagasi saadud peahaav, närvipinge, teedel külmetamine, söömata-joomata olek võtavad elu. Ta sureb hirmsates valudes, nii et mees Juhan Oder kardab ka enneaegset sünnitust, aga elu emaüsas ei näegi sõjapäeva — naine sureb koos lapsega seitsmendal raseduskuul. Temast jäävad järele viis last, kõige vanem üheteistkümneaastane ja noorim kaheaastane. Elli Oder maetakse kirsipuu alla Vustermitzi külas Saksamaal.

*

Möödapääsmatu oma traagilisuses ja õilsuses, kordub dessantlaste eneseohverdus 18. märtsil 1945 Kuramaal Pils-Blīdene mõisa lähedal.

Nagu valitseks kangelastegudes mingi vastupandamatu järjepidevus, surmamineku loogilisus, nagu jäänuks ühtede surres teiste hingesoppi valulema kohusetundlik kahetsus enda ellujäämise üle, mehelikult varjatav, aga meheväärselt piinavgi — nii seostub ka siin kõik 7. diviisi 300. polguga.

18. märtsi hommikul, enne hilisemaks tunniks planeeritud üldrünnakut Blīdene mõisale, läks vaenlase peale 1. pataljoni 1. rood.

Mehed pidid vallutama lähima punkri, mille suurepärane asetus võimaldas vaenlasel tiheda ja täpse tulega ära hoida kõigi ülejäänud dzottide blokeerimist.

Roodu peatas metsik tuli, rünnak umbus.

Edasi tuli ometigi minna — enne üldrünnakut pidi punker käes olema.

2. rühma komandör Jakob Kunder võtab juhtimise enda kätte. Teel dzoti poole saab ta raskelt haavata ja langeb silmili lumme. Ta jääb liikumatult lamama, nii et rühmakaaslased teda juba surnuks peavad.

Siis hakkab ta end vaevaliselt liigutama. Suust voolab verd.

Leitnant tõuseb püsti ja läheb otse dzoti poole.

Ei lasta ühtki pauku: omad ja vaenlased vaatavad toimuvat kui üleloomulikku ja uskumatut; ühtki pauku ei tehta, kuni leitnandil jääb dzotini vaid kümmekond pikka sammu; siis lõhub lummuse saksa kuuli-

pilduja äge tärin. Kunder seisatab, elav inimkeha on märklauaks, mille võib sõelaks lasta, aga mees tuleb ikka edasi, nagu ei oleks maailmas jõudu pidurdamaks inimest, kui tal ilmtingimata on vaja midagi teha, et säästa neid teisi, kes tulevad tema järel; ta jõuab päris dzotini, pikk, üleni verine, ja saabki ainsa tahtmise, mis tal veel on — ta katab oma kehaga vaenlase tuleava.

*

Lahing Klein Lubsi pärast algas esimese õhtuhämarusega. *Gasthaus* jäi tühjaks: kõik jooksid keldrisse.

Üleval oli vaid meie pere, Tammuna küla vanainimene ja kirikuõpetaja Raaveli naine.

Lahing oli lühike ja äge. Ei läinud ta meist päris mööda, nagu arvati veel eile, kui sakslased viimasel minutil muutsid oma esialgse plaani ja kuulipildujatorud akendelt ära koristasid. Undamise ja klirinaga purunes aken, lööklaine kui jumala suur käsi pühkis tühjaks pika söögilaua, pilpaid ja saepuru üles pekstes tungis mürsukild põrandasse mõni toll ema jalgadest allpool.

Tammuna küla vanainimese naril löödi jalg alt ja naine vajus längu koos oma kõva küljealusega.

Seda õhtut mäletan ma ise.

Ärkasin, suus mõru ja kibe maitse — mürsu lööklaine järelmaitse. Suu oli paks ja halb. See oli mürkroheline maitse. Hiljem on ta ikka seostunud granaadi ja gaasimaski väliskesta värvusega. Halb tunne suus, viltune nari ja valged pilpad põrandal on üks väheseid minu enda mäletamisi.

Punaarmeelased tulid järgmisel hommikul.

Neid oodati ja kardeti.

Nad olid vabastajad ja sõjaväelased.

Nad tulid tühjast külast, näinud vaid vanainimesi ja poolakaist orje.

Siin olid nad äkki barakitaolises ehituses, kümned vanad ja lapsed uudistamas nende püssitorusid.

Parajasti küpsetati kooki ja esimesed tulijad, kaks lihtsõdurit, tõmbasid ninna sõduripajukist erinevat head toidulõhna.

Üks meestest küsis midagi vigases saksa keeles.

Talle vastati tsaariaegses eesti külakoolis õpitud heas vene keeles.

Mehed istusid tühja söögilaua äärde ja kuulasid ära meie loo.

Vahel vangutasid pead, vahel noogutasid.

Nad ütlesid: ärgu me väljas liikugu, esialgu on ohtlik.

Naised palusid sõdureid mõne aja pärast tulla kooki sööma.

Paar tundi hiljem nad tulidki, kaasas kümme kilo suhkrut.

Noored terved mehed sõid isuga Sõrve naiste küpsetatud pruune kooke, rääkisid lahingutest ja viskasid naljagi.

Õhtul põles kogu küla: poolakatest taluorjad maksid kätte alanduse eest.

Ühel õhtul tulid *Gasthaus*'i kolm rõõmsat poissi — noored ja kenad venelased, karmoška kaelas — ja küsisid, kus tüdrukud on.

Tüdrukud olid kõik loomalaudas lehmasõimedes heinte vahel peidus.

Ainult õde Salme, ikka veel palavikus — raske kopsuhaiguse algus —, lesis naril.

Üks sõdurpoistest istus nari servale, lõi karmoška lahti ja hakkas laulma.

Need olid meloodilised ja igatsevad vene laulud, nõnda et Salmel süda haledaks läks ja ta nutma hakkas.

Poiss mõistis, et midagi on pahasti, jättis mängu katki, vabandas ja nad sõitsid oma hea saksa trofeemasinaga edasi. Poole tunni pärast olid nad naaberkülas, teiste sõrulaste juures. Siingi kääksutati pilli, joodi viina ning leiti ka tüdrukud üles.

Nad olid pikaks ajaks pidama jäänud, enne kui edasi sõitsid. Kõik kolm, räägiti hiljem, läksid tribunali alla ja neid ootas välikohtu karm otsus.

Neljandal päeval tuli meie peatuspaika tõmmu, mongoliidse näoga Nõukogude ohvitser, helevalged kindad käes. Ta ütles: kui sõdurid peaksid meid tülitama, siis tuldagu kohe tema poole, ta on küla komandant.

«Kui vaja, tulge või südaööl. Meie kohus on siin korda hoida.»

Ta mõjus harjumatult oma korrektsuse ja puhtusega ning meile pakutud võimalusega enda eest kosta.

Tema ülesanne oli raske: mitut puhku pidi ta üles tõusma südaöise aknale kloppimise peale.

Sõda käis.

Lähedasest töölaagrist toodi sõjaväeautodel Klein Lubsi külla noori juuditare.

Ükski neist polnud kahekümne viienegi, aga nad olid üleni hallid, vanainimese ettevaatlike silmadega, otsekui unustanud naermise ja valjul häälel rääkimise.

Nad olid ellu jäetud kui *Reich*'i tööjõud.

Isad-emad ja nooremad õed-vennad lasti maha nende enda silmade all.

Neiud toodi külasse vabade inimestena: toimetama nälgivaid loomi.

Üks neist tuli iga päev meie *Gasthaus*'i ning istus nariservale ema kõrvale.

Väikese Enno võttis ta sülle, kiigutas teda ja laulis.

Ta ütles, et väike eesti poiss on kangesti tema mahalastud venna moodi.

*

Juhan Saare päevikust:

...nurmeniidu Marie jäeb ka raskesti haigeks küla on tühi elanikudest surnuid loomi on keik kuhad täis sigu lammbaid lehmi hobuseid ja neid jookseb ringi ja karjuvad ei ole inimest kes neile süüa annab lehmad käivad oras põllus süüa otsimas hobused korjatakse ära sõjaväe poolt sead jooksevad õuet mööda ja karjuvad üsna valjusti nemad ei saa süüa kuskilt toa mööbel on keik segi ja puruks löödud ei tea kus on omaksed Lapsed jooksevad mööda majasid. Keik on tühjad ainult ühest väikesest kambrist leiavad ühe vana ema voodis teki all lähen ühes lastega ka senna vaatan seda ja leian et on elus aga ei räegi kättega annab vähe märki aga ei sa aru ja nii se oli et vahel oli kui surnud ja vahel jälle elu sees ja nädali pärast leian sealt majast veel ühe noore naisterahva se küsib mis ma soovi ma küsin

kes teie olete ta vastab et olen selle maja perenaene ma küsin kas se vana ema on ta ema ta vastab jah aga siis ma ei saand aru oli see surnud või elus lähen õhtul jälle senna maja oli siis tühi jälle ainult vanake oli pool surnud noorem inimene oli kadunud ja jähi kadunuks ja küla oli täitsa tühi inimestest ainult üks vene põgenike voor oli küla otsas ühes majas keik küla maja asjad olid segamini aetud ja mis õrnam ja väärtuslik see oli puruks pekstud sead joosid ühest toast teise ja sõid mis süüa kõllbas ja muist olid pahnas surnud loomi olid näljaga tuppa pahna tulnud ja sinna jäend surnud loomi oli keik kuhad täis ja aisu keik kuhad täis nii et ei tahagi kusagil minna seda koledust vaatama

*

Ta mattis võõrasse mulda rinnalapse.

Ma küsisin:

«Kas teil tekkis tahtmine kellelegi kätte maksta?»

Ta vaatas mulle otsa:

«Mismoodi?»

«Kas te tahtsite ülekohut mingil kombel tasuda?»

Ta silus vana, aga puhast ja hoolega triigitud põlle.

«Kui venelased sisse tulid, läks kogu küla tühjaks... Sakslased vadusid lääne poole. Meid kästi ise külast toitu otsida ja riideid muretseda, allesjäänud loomi talitada. See maja oli just küla servas, ma mäletan, tühi, aga korras väljanägemisega... Ja kui ma sisse astusin, oli korraga seike imelik tuju kallal, et ma loopisin kõik segi. Peksin nõud puruks, tagusin aknad sisse, keldris keerasin kurgitünni ja veinipudelid kummuli, harjavarrega tagusin lambikupleid kildudeks, rebisin albumeid katki, kallasin põrandale soola. Oh jumal, ei taha mitte mõtelda, mis loll inime teeb... Häbi teile rääkida. Ärge seda kirja pange. Ju ma ikka natuke segi olin. Kui ma siis äkist maja teisest otsast haledat ambumist kuulsin, tuli mõistus tagasi — ma istusin diivaninurka, üleni higine, ja lõõtsutasin, ja peas tagus, kut oleks saunalavalt alla tulnd.

Läksin lauta, tõin lehmadele heinu ja tassisin vett, ja see oli jälle nõnda, kui ikka elus on...

Nälgind loomadest oli nõnda hale, et ma päris nutsin. Ega nemad pole sõjas süüdi.»

*

Mitte kõigil ei tulnud tahtmist majades lõhkuda. Asjatundlikkusega tuhnisid naised riidekappides ja paljud — hinge vaaruvad, tuimad ja nälgimisest kõhnad — tundsid äkki, et siin ilmas ei elatagi ainuüksi söömiseks. Kui palju modru! Milline valik!

Mitmedki, teatakse, tõid kaasa vähemalt kakskümmend kleiti.

Aga sealt tuleb minu isa — keskmist kasvu, prillidega, väike vunts nina all, ta tuleb loomi talitamast, sest temale ja preestriproua Raavelile on see usaldatud; ta tuleb külast, saksakeelne entsüklopeedia kaenlas.

Ei muud midagi.

Ema palub siis ühel päeval isa: toogu talle külast põll. Ainult üks põll. Lapsed ripuvad kleidisabas, käed mustad, kleit on kogu aeg määritud, aga põlle oleks lihtsam pesta.

«Kadugu mammonaisu!» ütleb isa vihaselt.

Kui meie peres Saksamaa-reisi mõnikord meelde tuletatakse, olen ikka seda nappi lauset kuulnud.

Entsüklopeediat luges isa pikki aastaid peaaegu igal õhtul. Talle meeldisid teatmeteosed ja ristsõnad.

«Kadugu mammonaisu!» ütles isa järsult.

*

Nüüd liiguti vaid itta.

Kas või mõni kilomeeter päevas, aga ikka itta — kauge kodu poole.

Nii tulevad rändlinnud vanadesse pesapaikadesse, hobused läbi tuisuilma koduväravasse, liigveega kaldarohtu umbunud kalad süvavette.

Rongidega, autodega, hobustega, sageli lihtsalt ise kummiratastega käru lükates, koormaks koernaerus nodi, mis Hitleri ilmariigis virelemisest alles, tulid sõrulased tagasiteed.

Endistelt Suur-Saksa aladelt liikusid itta meie väed, Poolamaale naasis orjuses olnud «alamrass» ja teedel ristles lugematu arv polgupoegi, kotipoisse, kodutuid kaltsakaid, saksa sõjaväest pagenud dokumentideta mehi, kes paberite nõudmisel võisid mõlemast põuetaskust laetud püstoli võtta, spekulante, kes pidasid pidu katku ajal, ja hulganisti õnnetuid inimesi, kelle läbielamised ei mahtunud mingi tüüpkategooria alla.

Lahingute suits oli hajunud ja relvad vaikisid, aga eurooplasi kummitas aina edasi ülekohtuvõimalus, õelus püsis veres, tasumine oli kerge sündima, eetika piidles kaugelt ja arglikult sõjaõigust, tugevama jõudu nõrgema üle. Haavad olid ikka veel lahti ja südamed kõvasse krampi sulgunud. Inimene vaatas rüvetatud maad kuivaksnutetud silmade ja tangis hammastega.

Ainult sõjatules parkunud inimene suutis seda aega trotsida.

Mundril oli kõiges eesõigus.

Need, kes sõdisid ning sõja võitsid, olid oma eelistatuse verega kinni maksnud.

Sõrulased sõitsid söeplatvormidel ja loomavagunites, katustel ja trepiastmetel, ja kõige rohkem kulus aega ja jõudu võõrastes jaamades ootamisele ja palumisele, sest peale saadi vaid siis, kui miskipärast polnud neid, kes p i d i d sõitma.

Rügeni saarelt Kuivastu sadamani Muhumaal sõitis Eduard Suurhans oma perega 59 päeva: 14 päeva sõitu ja 45 päeva ootamist.

*

2. mai hommikul liikus Rostocki poole 225-liikmeline Nõukogude ohvitseride vangikolonn: kõhnad, aukuvajunud silmadega, vaevu jalgu järele vedavad, värvi kaotanud räbalais mehed. Tumma vaaruvat rivi hoidsid teel ja jalul viiskümmend konvoeerijat ja hundikoerad. Inimkett venis ükskõikselt ja raskelt, katkemist vältisid relvasuud iga paarikümnemehelise grupi järel.

Lapitud sinelit ja nööriga kinnitatud lotakaid pükse kandvas teravate oimukohtadega kahvatus mehes oleks

ainult õige lähedane inimene ära tundnud Felix Pärtelpoja. Ta kaelas rippus plekist vanginumber, seljal tähed SU, täid sügelesid peas, jalavarjud lirtsusid, särk oli korpas ja haises higist.

Eile vastu õhtut aeti neid läbi väikese küla, kus valged allaandmislipud juba akendel rippusid, kuid vangikolonni nähes tulid sakslased tänavale, näitasid neile näpuga, sülitasid, loopisid puurontide ja munakividega ja naersid rahuldatult, kui mõni tabas.

Sergei sai meelekohta, lõi vaaruma, aga Pärtelpoeg jõudis tal käe alt kinni haarata, sest kukkuda ei tohtinud, mingil juhul ei tohtinud hetkekski maha variseda, siis oleks otsekohe lastud.

Kolonn polnud laatsaret. Kes omal jalal ei liikunud, sai kuuli. Selliseid kolonne oli siit ennegi läinud: meelenõrkuse hetkedel manitsesid teel püsima igas poosis tardunud laibad.

Mõnikord oli ühes hunnikus mitu laipa, käed ikka veel välja sirutatud külmavõetud kartulite järele.

Kümme sammu eespool vajus vasak äärmine mees põlvili, krambid vapustasid keha, valge vaht tortsus suunurgast, silmad pöördusid pahupidi.

Agoonia kestis mõne minuti. Siis jäi ta teele, mehed ja koerad liikusid edasi.

Hollandi piiri äärest aeti nad teele märtsi lõpul. Algul oli neid 1200 meest.

Vintri küla all külmast punasest merest väljasaamisel võeti ta vangi ning saadeti kohe edasi. Laagris peeti vaid ohvitsere.

Iga päev said nad 200 grammi leiba ja pisut peedileent. Mingit veenmistööd ja ülemeelitamist ei tehtud, sest eelmised kogemused olid ümberlükkamatult näidanud, et Nõukogude ohvitseri parandab ainult haud.

Tema tulekuks oli 6500 meest niimoodi ära parandatud. Et nälgimine liiga üksluine poleks, lasti neid aegajalt tundide kaupa lumes kõhuli olla.

Märtsi lõpul tulid nad teele: sajamehelistes gruppides, neli vangi kõrvuti, iga grupi järel valve ja koerad, kokku 1200 meest.

Ööseks aeti nad loomade suvistele okastraadiga piiratud söömaplatsidele ja käsutati pikali. Iga mees pidi maha heitma täpselt seal, kus ta parajasti oli, ei vähi-

matki liikumist. Söödi rohtu, puukoort, oblikaid, tooreid kartuleid, harval päeval hobuseliha.

Vett joodi kraavidest ja loikudest.

Jalad tulid vaevu-vaevu järele.

Eelmised nädalad olid veel head — üle kolme päeva sai iga mees 200 grammi leiba.

Sel nädalal polnud nad ivagi saanud.

Minski-mees keeras tasku pahupidi, aga ei leidnud midagi.

Tagantpoolt kostis lask.

Pärtelpoeg keeras end vaatama, aga sai püssitoruga ribide vahele.

Kett venis, pikk ja tumm, kõik ta lülid olid nõrgad, aga kett ei katkenud.

Neil oli minna vaid üks päev. Rostockis, teadis valvemeeskond, ootasid pargased. Mehed viiakse merele ja uputatakse.

Eest ja kaugemalt hakkas kostma undamist, mis kiiresti kasvas möirgeks ja seejärel tankiroomikute rütmikaks lõginaks. Mürin ja lõgin tormas neile peale otse eest, nii kiiresti ja oma võimsusega nii halvavalt, et saatemeeskond mingile otsusele ei jõudnud.

Viisnurgaga masinad stopati kolonni peas.

Ei lastud ühtki pauku.

Mehed uudistasid vastastikku, julgemata sõnadeks vormida kohutava, vapustava, uskumatu vabanemise aimust, mis vohas hinges.

Siis hakkas Smolenskist pärit väike Aljoša uluma, täpselt nagu koer, koon ülespoole, ja see oli tõesti vaid ulumine, kurb, sügav, raevunud ja rõõmus ulumine.

Siin-seal vajusid mehed põlvili kõvale teele, miski mattis nende hingamist, nõnda et tuli kätega muljuda rinda ja kiiresti-kiiresti ahmida äkki hõredaks jäänud õhku.

Koerad rabelesid, sest nad olid harjunud rivist väljunud meestele kohe kallale kargama, ja vahisõdurid pingutasid kogu oma jõudu, et neid paigal hoida.

Põlenud näoga suurtükiväekapten, sõja alguspäevadel Valgevenemaal kotti jäänud, kukerpallitas teeserval, jäi selili asfaldile, silmad sinise taeva poole, ja nuttis valju häälega.

Ülestõstetud kätega liikus valvemeeskond juhttanki kõrval ootavate sõdurite poole.

Relvad visati hunnikusse.

Ei lastud ühtki pauku.

Sakslastelt ei päritud midagi: kõik oli selge.

Välikohus toimus siinsamas, läände vaatavate tankikahurite torude all.

Neile, kes olid olnud Nõukogude ohvitserid, praegu kaltsudes inimvared, vabaduse üleküllusest pikkamisi toibuvad mehed, anti õigus ise otsustada viiekümne vaenlase saatus.

Kõik nad poodi.

Oli mai, piki teeserva õitsesid õunapuud ja üksteise järel tõmmati noored, puhastes ja korralikes mundrites mehed oksa. Vangid olid nii jõuetud, et üht fritsu kiskusid silmusega ülespoole viis-kuus meest. Kui pea jõnksatas õite vahel, hingeldasid mehed mitu minutit, enne kui said võtta järgmise. See oli tüütav ja väsitav, nende nõrkades kehades polnud raevu ja tapaiha, ainult vabaduse magus tunne, aga tankid kihutasid edasi, nendest polnud abi, ja selle töö pidid nad tegema ise.

*

Valter Toodo tõsteti üles kastilt, aga ta kukkus kohe näoli adrusele liivajoonele, jalgu alla saamata.

Saksa sõdur virutas talle püssipäraga, kuid mees ei suutnud end keeratagi. Ta oli jalutu ja külmunud.

Ta sai teise löögi selga.

Nüüd tõsteti teda ja hakati lohistama, ja kartes meelemärkuse kaotamist, tahtis ta vähemalt ära näha, kes need mehed olid. Silmateradele jäi oma sinelite hall värv ja korraga olid saksa relvasuud külgedel ja tagapool talle ükskõik.

2. mail 1945. aastal, kui Pärtelpoeg ja ta vangikaaslased istusid maanteepervel, väsinud ja ükskõiksed, pea kohal aeglaselt õõtsumas veermahti mundrites poodud, seisis Valter Toodo sealsamas Rostocki lähedal, paarkümmend kilomeetrit linnast ida pool, ja naeris vaba inimese hingepõhjast tulevat naeru. Ta oli juba terve ööpäeva vaba. Veel eile astus temagi suures

vangide rivis Rostocki poole, aimamata, et nendegi jaoks on olemas uputamisplaanid, kogu sellele meestekarjale, milles 3000 prantslast ja 150 Nõukogude sõdurit.

Stettinist olid nad jalgsi Rostocki tulnud, jalad puukingade hõõrumisest verised, aga seisma ei tohtinud keegi jääda, sest kuul oli lihtne lendu minema.

Eriti käis närvidele igerik rõugearmeline valvur, kes igal võimalikul juhul meelde tuletas, et tina jätkub nende kõigi jaoks.

Kümne mehe peale anti iga kahe päeva tagant päts leiba. Aga ta polnudki nii nõrk, kui 1. mail tankikolonn nad teel päästis. Kogu konvoi võeti vangi, ainult rõugearmilise peksid mehed surnuks ja tagusid surnu veel sodiks, sest nad arvasid, et niisuguseid nägusid ei taha isegi saksa jumal näha.

Täna oli juba 2. mai, terve ööpäev kulunud, ja ta naeris täiest südamest väikese saksa küla vahel, sest silme ees olev pilt teda tõsiseks jätta ei saanudki.

Neil oli kästud endale ise riided muretseda.

Külasse tuldi viie mehega: kaks ukrainlast, üks venelane, üks poolakas ja tema.

Noorem ukrainlane leidis teeääres majas tagatoa kapist uhiuue heast riidest tumeda ülikonna, talle igati sobiliku.

«Kurat,» hüüdis ta, kui riie seljas, «miks sellel niisugune saba on!»

Tegemist oli frakiga.

Niisugust asja polnud ta enne näinud.

Aga riie istus noorele sõdurpoisile kui valatult.

Venelane tõi köögist käärid ja tahtis hakata pikka saba maha lõikama.

«Riiet pole mõtet rikkuda,» arvas noor ukrainlane. «Kui niisugune on õmmeldud, siis kõlbab ta kanda ka.»

Ja tuligi frakis tänavale.

Praegu sõitis ukraina poiss saksa küla vahel jalgrattaga, frakisaba üle rattasadula, vaba mees, ja Toodo naeris südamest teatrietenduse üle sõja asjalikul tallermaal.

Toodo ei longanud enam.

Dessandi ajal olid teda päästnud lai sõduririhm ja külm vesi. Mürsukillud tungisid selgroole ohtlikult

lähedale, nii et jalanärvid said viga, kuid rihm surus haava kokku ja külm vesi vähendas verejooksu.

Liepāja sadama lähedal vangimajas läks haav ometigi nii halvaks, et ussid tulid sisse.

Sadamat pommitati pidevalt, seal sai hobuseid otsa, ja hobuselihaga vange toidetigi.

Mõnel päeval oli kõht täis.

Ent haav mädanes.

Killud lõigati välja ja mehe terve organism jäi selles mängus peale.

Liepājast viidi teda Põhja-Lätti, veebruaris aga Stettini, kust aprillis hakati pealetulevate Nõukogude vägede eest Rostocki poole astuma.

Nüüd oli see möödas.

Jalad veritsesid puukingades, magu valutas, aga noor mees loogerdas rattal, uhiuus frakk seljas, ning see oli nii naljakas, päris hingepõhjani liigutav, see eilne täisid söötev, habetunud nooruk, sõjavang; miski oli muutunud õhus, inimestes ja taevavärvis.

Nabala külas polnud Andres Toodol sel päeval mingit aimu nooremast pojast Haraldist, saksa sõjaväkke läinud poisist. Vahetevahel luges ta üle Valteri viimast kirja ja nappi teadet hukkumisest. Aeg oli esimest valu leevendanud ja miski tõusis vana mehe kurku vaid siis, kui ta mõtles, et pension ei anna poega tagasi.

Liine Hüüdma päevikust:

21. aprill.

Õhtul kuulsime üht lookest, mis juhtunud. Sääl oli linnapea koos rahvaga pannud välja valged lipud ja seega linna võitluseta ära andnud. Inglise tankid olid säält siis läbi sõitnud, aga linnas jäänud asi uue seaduse järele ümber korraldamata. Siis võtnud endised parteitegelased linnapea vahi alla ja tapnud ta turuplatsil ära.

26. aprill.

Peale lõunat kutsuti kuus inimest kartuleid panema. Vaod aeti enne valmis, siis laotasid vene vangid sõnniku

vagudesse ja meie panime kartuleid. Küll tegi viha seegi töö. Iga sammu järel käis laagerfüürer ja asetas iga kartulit uuesti, mis ei olnud just nii sirges reas või mille vahemaa polnud just sentimeetri pealt täpne.

*

Selle vaguni oleks kotipoiss ilmselt vahele jätnud, kui siit võõrast, talle täiesti mõistetamatut juttu poleks kostnud.

Teravamal silmitsemisel nägi ta pampe, kompse ja kohvreid ning sai aru, et kannatamine võiks end ära tasuda.

Vaguni eesotsas nägi ta üksikut nooremat naist, valjem jutt käis vaguni lõpust, ja ta jäi naist piiluma.

Katelok käes, tuli naine poole tunni pärast perroonile ja astus vasakule jääva pumbakaevu poole.

Lipsti oli ta sees, aga oli siis tarvis, et just sel hetkel vaguni teisest otsast turjakas vanamees aegamisi väljapääsu poole astus, nõnda et ta mingit valikut ei saanud teha, vaid esimese pambu kaenlasse haaras ja tulistvalu tagasi kargas. Mööda perrooni lidus ta edasi, lapse vääksumine kõrvus.

Imiku imelik vääksumine ei jäänud tast meetritki maha.

Ta kuulis samme ja võõrkeelset ähvardust selja taga.

Ta jooksis edasi, ta oli noor ja kiire ja pamp hea väljanägemisega.

Siis tundis ta äkki pampu liikuvat: kurat, see oli laps!

Teda visati kividega. Naine vudis ummisjalu ta poole, katelok käes.

Varas viskas pambu perroonile maha.

Laps on tänaseks suur mees, Prits Liblik nimi.

*

Nad olid näljased, täitanud ja kaltsudes, haigustest kurnatud ja otsas, aga paljasjalgsed nad polnud.

Kui midagi enam jala otsa pista polnud, õmmeldi ise pätid. Viimase hingeraha või riidehilbu eest saadi toitu ning ka jalavarje.

Ei, mingil juhul polnud nad paljasjalgsed.

Kui jõuti Petserisse, tulid nad perroonile siiski paljajalu ning läksid kivi pealt mustale mullale, mis oli juba osa sellestsamast eestlaste igipõlisest maast, mis siit, idarajalt, ulatus kõige kaugemale läände, nende oma kitsa ja tuulealuse Sõrve sääreni.

Kõrvalvaguni uksest hüüti leeriikka jõudvale poisile, et selle jalad nii häbemata mustad on, et ristiinimene nõnda küll omasuguste hulka ei läheks.

Noore mehe nimi oli Imanta Lember. Ta ei teinud kisamist kuulmagi. See häbemata naisterahvas polnud esimene, kes talle seesugust tarka nõu andis, ning noormehe vaikimine oli äraproovitud asi.

Kevadel, kui ema suri, jäi ta jumalaüksi. Talle oli ennegi kogu see värk ropult vastukarva olnud, aga paari päevaga ennast tühjaks nutnud, klaaris tema hinge plinkselge vihkamine. Selle maa peal mina oma jalgu enam ei pese, ütles ta Saksamaal, see on roojane maa ja Emajões pesen ma selle needuse maha.

Varem polnud ta jalaga mandri-Eesti pinnale saanudki.

Emajõge teadis ta maakaardi järgi.

See pidi varsti tulema.

«Poiss, sa oled kurt või umbkeelne!» ei jätnud naine järele.

«Sa, vanaeit, löö oma suumulgule prunn ette,» lausus poiss täismehelikult tagasi vaguni poole astudes.

Talle ei meeldinud loll jutt.

*

Neli korda oli nende hobune tee peal ära vahetatud — ikka viletsam vastu antud.

Esimese, ilusa musta eest, kelle noor poiss äsja kinni oli püüdnud ja keda ta künkal metsa ääres köietas, selle looma eest, kes õieti kellelegi ei kuulunud, anti kuldsõrmus ja omakootud pikk sall.

Nad olid seitsmekesi tulemas ja nõnda mahtus nodi vankrile ning kaheksakümne ligi vana Reet ja kuuekuine poisslaps pärasse. Nad oleksid kas või jalgsi seda-

moodi läbi terve Poola tulnud, hobuse järel, et aga kodule lähemale saada.

Juba kahe tunni pärast võeti nende kena hobune aiste vahelt ära ja anti väsinum vastu.

Ja polnud sellelgi hobusel viga. Anti talle juua ning lasti tal tunnike rohtu näksida, ja loom astus edasi ilma nõõtamata.

Aga nüüd, siin jõe ja metsa vahelises vaikses orus võeti ära see kõige viimane — võtsid juba poolakad, noored relvastatud poisid —, ja ei mingit looma vastu, ainult omavaheline jutt võõras keeles ning valjuhäälne naer. Kui nad kapjade plaginal ja huilates lääne poole kadusid, võttis Tiidrik ühe vankriaisa ning Laas teise, naised toetasid külgedelt, ja sõnagi lausumata astuti teed mööda edasi ida poole.

Vanainimene vankripäras hakkas ennast maha poetama — tee läks mäkke ja ta nägi, kuidas punetasid meeste kaelad ning seljad kookus olid, otsekui kisuksid nad vastulainega võrke üle paadiparda, ning Roosi hõikas meestele:

«Pidage pisut, Reet tahab korra tee äärde saaja.»

Vana naine kobis maha ning jäi viimase ratta kohal seisma, kortsus ja kuivetanud käsi vankriredelist kinni.

«Akame jälle.»

Vana jõuetu käsi lükkas koormat ülesmäge ida poole.

«Akame tasakesi jälle.»

Laas, lühike, jässakas ja tugev, lõug mustas habemetüükas, partsatas oma aisa teele:

«Sa, Reet, tahad enne surma veel ohja saada!» Ta tõstis vana nõrga naise uuesti vankrile ning võttis jälle aisa.

«Vanad inimesed lähevad omaga segi,» torises mees vankrit kiskudes.

Õhtu eel jõudsid nad poolenisti mahapõlenud poola külla.

Jäädi esimese talu juurde, kus neli kivihoonet kõik korralikult säilinud.

Kõrvalmaja õues istusid Nõukogude sõdurid. Karmoška mängis. Sõrulased said maja peremehele vene ja saksa segakeeles selgeks teha, et tahaksid öömaja.

Ei olevat mingit kohta.

Meil on mähkmetes laps ja jõuetu vanainimene, näidati vankrile.

Ei ole ruumi, ei saa võtta.

Kus me siis läheme?

Peremees ütles midagi vihaselt oma keeles ja tõmbas valla põllutööriistade kuuri ukse. Näitas käega: kolige sisse.

Muldpõrandaga ruumis, mille üks pool tühi, rullitas tõmbetuul prügi, õhkus rõskust ja hallitust.

Pilotkaga sõdur karmoškamängija kõrvalt tõusis ja tuli aeglasel sammul lähemale. Ta oli kogu juttu kuulnud ja inimeste nõutuid nägusid tähele pannud.

Laps nuttis vankril, vanainimene kiskus õhtuse vilu tuule käes tekiotsa koomale.

Slaavlased seisid vastamisi — ränga sõja suurimad kannatajad, miljonite kaupa tapetud venelased ja poolakad, lühikest kasvu, teravate näojoontega kõhnad mehed.

«Me oleme punased paganad,» ütles venelane, «aga teil on suur jumal olemas. Teie jumal annab teile teie teod andeks, meile ei anna keegi — sellepärast ei jäeta meil kunagi lapsi ja vanu kuuri alla.»

Ta ütles poolakale:

«Lähme sisse!»

Sõdur vaatas kahekordse maja viis tuba ükshaaval üle ja ütles:

«Alumisel korrusel teed ühe tühjaks. Teekatel pane üles.»

Ta ütles ka sõrulastele, et raudteejaam pole siit kaugel ja mõne päeva pärast peaks ešelon minema.

Teisel päeval tuli ta väikest poissi vaatama. Kiigutas teda süles ja rääkis midagi oma võõras keeles, millest lapse ema midagi ei mõistnud.

Laas pakkus venelasele napsi, mis tal kotisopis alles, aga mees keeldus, öeldes: teil endal on seda rohkem vaja.

Siis mindi jaama.

Polnud õieti jaam, vaid peatuspaik rusuhunniku veeres, mis kunagi oli jaam olnud.

Kolm ööd ja kolm päeva ootasid nad lageda taeva all rongi; peaaegu kõik päevad sadas, aga minna ei saanud kuskile: rong võis tulla.

Lõpuks tuligi lahtiste vagunitega söerong ja nad istusid oma kompsudega otse sütele, aga ešelon ei liikunud veel terve päeva paigast ja nad ei julgenud söe otsast alla tulla — äkki rong läheb minema.

Laps köhis ja oli palavikus.

Vanainimene ei rääkinud enam.

Õhtu eel, läbi lausvihma valge seina nägid nad üllatuseks o m a sõdurit.

Mees ütles, et viib lapse koos emaga rongi sabasse, kuhu on haagitud lisavagun. Nad hakkasid minema vihmas piki ligast raudteed: vihm, masuut, kõverad liiprid, ikka tahapoole. Ja korraga haaras Roosit hirm, ta kartis mundrit, igasugu mundrit, ta oli kuulnud lugusid, mis need mehed siin-seal tegid; mida kaugemale nad ešeloni lõpu poole läksid, seda enam hirm süvenes, ja kannapealt keeras ta end ringi ja pani ummisjalu jooksu — tagasi, üle ligaste rööbaste, ainult omade juurde, sest millelegi ei võinud kindel olla sõjajärgsel maal, vihmas ja näljas, ja ta ronis uuesti musta söehunniku otsa ja nuttis, ise värisedes külmast ja hirmust.

Aga venelane tuli tagasi ja ütles, tulgu ometi, muidu pannakse sinna teised, ja ütles, et kutsugu Roosi oma õdegi, ning nõnda nad läksid, aga Roosi muudkui nuttis, kuni vagunisoojus lõpuks kaotas ta värisemise ning laps magama jäi.

Venelane läks ära, veel kord vaadates väikest last, otsekui midagi meenutades.

Nad ei näinud teda enam kunagi. Keegi ei olnud isegi küsinud ta nime.

Nad rääkisid ainult hiljem: poiss meeldis talle, see pisike poiss. Nad tuletasid seda sõdurit eriti siis meelde, kui poiss nädalapäevad hiljem suri.

Laps maeti kirsipuude alla kusagilt leitud lapsevankri sees.

Rongiga sõideti kaks ööpäeva. Siis ütles Leedusse naasev sakslasest vanamammi: see rong ei lähe vist õigesse kohta. Nad tulid kõik maha. Neli ööpäeva istuti lageda taeva all. Neljandal õhtul tuli sama rong tagasi. Nad olid ilmaasjata maha tulnud, aga nüüd võidi uuesti peale istuda — see rong läks tõesti sinna, kuhu vaja.

Siin aitas Roosil asju vagunisse viia sõjaväevormis eestlane. Ta tuli hiljem tagasi ning tõi pätsi leiba.

Istus tühjas kõledas vagunis tema vastas ja kuulas kaasatundvalt naise juttu: Roosi tundis, et esimest korda ei karda ta mundris meest, sest see kõneles ta oma keelt, eesti keelt. Siis istus mees pingile ta kõrvale ning tihedamini hingama hakates võttis tal ümbert kinni. Mees rüsis teda nurka, surus naise tihedalt enda vastu ja hakkas kobama. Naine rabeles vastu ja lõi hambad mehe kätte.

Mees ähvardas teda püstoliga.

«Laske,» ütles Roosi, «seda te oskate.»

Vaguni ukse vahel mundrit kohendades ütles vihane mees:

«Ma lähen kutsun nüüd karja mehi ja vaatan siis ise seda nalja pealt, mis nad sinuga teevad.»

«Eestlane,» mõtles Roosi. «Metsaline.»

Ühel päeval aetakse mehed raudteed parandama.

Poolakad kinnitavad — rong nagunii edasi ei sõida, naised-lapsed istugu vagunites, meeste abi kulub hädasti ära, saab kiiremini valmis. Sõrulase hinges on kahtlus, sest niimoodi on varemgi juhtunud. Ühel heal minutil paneb vedur tossama, ja kes peale ei jõua, on üksinda maas kui Jeeriku tee ääres. Sõrulane ei taha minna.

Aga see on Poolamaa, poolakas on siin peremees, vastuhakkamine võib asja tükkis hulluks teha.

Ja tegelikult on see raudteejupp, mida koristada kästakse, siinsamas, oma silma all, käe-jala ulatuses.

Kurat, sellegipoolest, mine sa tea . . .

Neli meest, kes päris vastu ei saa hakata, lähevad tõrksalt sinna risu täis teeotsale, poolakas seletab käte ja jalgadega, et tuleb puhastada, ära lükata, ning sõrulased lähevad ja lükkavad, pool päeva lükkavad nad tühje mõlkis õlitünne edasi-tagasi, ühtesid ja samu tünne, ikka metsatuka poole ja sealt tagasi. Tüdimata. Tõsiselt ja isuga. Töökalt nagu saarlased ikka.

Ei sega neid keegi.

Mehed rügavad edasi, vahel hinge tõmmates ja higi pühkides, ning tünnid muudkui kolisevad rööbastel.

*

Eeva Oeselg sõitis kodu poole surnuna.

Teda võtsid nälg ja tüüfus.

Tütrelastele oli rohkem toitu vaja ning ta jättis ennast ilma: laps ei tea ju, et süüa pole, ta ei peagi teadma, ta tunneb ainult tühja kõhtu ja küsib emalt, aga emal pole endalgi nii palju, et nälga ära hirmutada.

Ta suri tüüfusse ja sõitis ikka edasi kodu poole.

Kõik, kes surevad kodust kaugel, tulevad oma tanumale tagasi: ununenud teadmine neist sünnib uuesti koos surmateatega.

Terve sõja tulid kõigilt rinnetelt kodudesse surnud mehed: oma maja seinte vahele ja oma põllule, aga nad ei teinud enam midagi muud, kui ainult liikusid ringi, nagu oleks kodu neile äkki võõraks jäänud, nad varjasid end, nii et neist üksnes räägiti, ja ise tulid nad aeg-ajalt elavatega kõnelema unes, kui kedagi polnud nägemas ega segamas ega ette heitmas. Nii elasid nad aastate kaupa, noored, terved ja täiesti nähtamatud — kappides harjati nende riideid, voodipäitsisse pandi põllulilli ja söögilauas hoiti koht prii, kuni pikkamisi harjuti, et nii peabki olema, et mitte kunagi enam ei saa nad nähtavaks.

Eeva Oeselg sõitis teisiti.

Ta oli isegi nähtav.

Ta lamas surnuna vagunipingil ning sõitis kodu poole.

Siis öeldi, et nii ei tohi, sest rongid on elavate, mitte surnute jaoks, ja nii on ebasanitaarne.

Ta maeti Riiga.

Nõnda jõudis temagi koju nähtamatuna.

Augustikuu algul oli Eduard Suurhans Kuressaares. Sõrve poole ei liikunud mingit regulaartransporti, aga temal oli vaja sõita päris Sõrve lähedale Läbaru külla. Niipalju mees teadis, et ta majad on püsti, kuid sõjaväe käes. Juhuslike autodega sai ta Mäebele, aga sealt polnud enam miski asi jala astuda. Augustikuine rauge päev, eriline, justkui inimesele kättesaamatu rahuliku õnne näitamine — kõik juba küpsenud, aga ei midagi veel närbunud, oli üle Sõrve. Ainult päev oma elutarga rahuga lohutaski inimsilmale täiesti lohutamatut pilti,

mida Sõrve pakkus — kõikjal ahervaremed, sõjarisu täis väljad ja metsad, ühishauad ning vohav umbrohi ümber kunagiste eluasemete. Ta mõtles jumalale, kes inimestele uut jaksu ja kannatust peab andma kõike uuesti otsast alustada, vaevaliselt ja tüdimata.

Nõnda astus ta Mäebelt Läbarule, nii tuttav oli ometi kõik, nagu polekski ta ära olnud, nagu tuleks ta palvemajast või heinamaalt ja astuks kodu poole, kus pere ootamas.

Maja ees jalutas püssiga sõdur.

Värav oli ristseliti lahti, nii et seda avada polnudki vaja, ja ta astus kohe õuele.

Toast väljus ohvitser ja jäi teda kaema.

Eduard Suurhans tundis, et ta on siin praegu võõras, ühegi õiguseta, ei mingit tähendust sellel, et tema töö ja vaevaga on see maja üles löödud, ja see ängistas äkki ta hingamist, süda hakkas taguma.

«Это мой дом,» sõnas ta.

Ta ei öelnud midagi teretamiseks ega jutu alustamiseks, ta sai suust vaid need kolm sõna, millesse mahtus kogu ta hingeseisund; see pidi ohvitserile ilma liigse jututa kõik ära ütlema. Midagi rohkem ei tahtnud ta ütelda ega nõudnud ka ohvitserilt vastust, sest lihtne arusaamine kinnitas talle — kus sõjavägi on, seal ta on.

«See oli teie maja?» küsis ohvitser.

«Jah, ma elasin siin.»

«Selge,» sõnas ohvitser, ja rohkem ta nagu rääkida ei tahtnudki, sest mis oli temal siin seletada. Tühja majja oli sisse asutud, polnud tema seda otsustanud ja ei olnud nüüd tema asi siin ka seletada.

Suurhansul ei olnud plaanis oma perega siia tagasi kolida. Enne sõda oli ta harjunud eluga Tallinnas ja nüüd oli tal kindel plaan uus kodu asutada Tartusse, kus ta võis saada metodistikoguduse õpetajaks.

Ta ainult rääkis ohvitserile, et see tõesti on tema maja, ja seda rääkides pesitses temas vaikne lootus, et kui ohvitser ka kaasa tundma või vabandama ei hakka, siis ta vähemasti sõnab: niisugune see sõda on.

Aga ohvitser oli küllalt palju näinud, missugune see sõda on, ja kiskus sõna lausumata suitsu.

Eduard Suurhans rääkis ohvitserile, et täna ta

Kuressaarde enam tagasi ei jõua — pole transporti, hommikul aga võib kas või jala astuma hakata; ehk lubatakse tal öö kuskil toanurgas mööda saata.

«Seda ei saa,» ütles ohvitser. «See on keelatud.»

Suurhans ootas, et mees sõnaks: «Aga . . .»

Mees ei öelnud midagi.

«Siin on sõjavägi,» lausus ohvitser ja astus Eduard Suurhansu majja.

Püssiga sõdur vaatas ta poole — osavõtmatult, äraoleva rahuga, võib-olla mingi ükskõikse rahulolurõõmuga, sest temasse see kõik ei puutunud ning mingit käsku polnud talle antud.

Ta keeras väravast välja.

Majast astus tõttaval sammul nooruke leitnant.

See mees oli istunud otse lahtise akna all ja sõnasõnalt kuulnud Suurhansu ja majori juttu.

«Tulge siia õhtul kell kümme,» ütles leitnant. «Täpselt kell kümme.»

Suurhans vaatas küsivalt leitnanti.

«Jajah,» kordas leitnant. «Siis on hämar, pole nägijaid.»

Eduard Suurhans tänas ohvitseri.

Ringi käies ei jõudnud ta ära imestada, kui tühi oli see maa, suur rahvarohke Torgu vald, kui hale kõik välja nägi eelõhtu aimatavas hämaruses, kui tontlikuks muutusid kisendavad korstnajalad. Inimesed elasid saunades, aitades ja lautades.

Üle terve maa oli nukker õhtu, imelikult rahulik ja selge: nagu antud valutamiseks ja valu süüvimiseks ja vaikseks, lohutamatuks nutuks, segatud vaid argliku kirbe õnnega, et maa ise alles oli, sest maad ei saa kunagi hävitada, maa jääb ikka, kannatab, ootab ja on valmis uuesti kosuma, vilja ja heina kandma. Nii lohutamatu ja vaene, kui ta oligi, siin oli maa alles. Muud ei midagi.

Kell oli minutipealt kümme, kui noor ja elegantne venelasest leitnant ta lakka juhatas.

«Kellelegi mitte sõna,» ütles leitnant tunnimehele ja küsis kombekohaselt järele:

«Selge?»

Heinad olid möödunudsuvised, kuivad, tolmavad ning sumbunud lõhnaga.

Algul ta lihtsalt istus pebresel lael, harjudes poolpimedusega, siis tegi heintesse pesa ning heitis pikali, pintsakut üle võttes.

Õhtu oli vaikne ja väga soe.

Pööning umbus lämbes tuuletuses.

Nii vaikne oli, et süda hakkas taguma ja vasardas aina valjemini.

Ta oli oma kodus.

«Это мой дом,» läks lause läbi pea ning kordus ja kordus, nagu oleks sellel lausel mõte just võõras keeles.

Ta ei mõelnud millelegi muule.

Ta tundis ainult südame valju vasardamist, vere rasket tungi meelekohtades ning ajus kihutavaid sõnu:

«Это мой дом.»

Nüüd pidi unigi tulema, aga ta tundis, et keha on pinge all, miski temas polnud täna oma väljapääsu leidnud, aina kogunenud kui kibevalus sapp, algul sisimasse, siis pikkamisi ülespoole.

Nüüd kuulis ta selgesti mehe häält, kellega ta esmalt kõnelnud oli. See oli toosama major.

Major rääkis õues tunnimehega.

Ta seletas poisile: ära mõtlegi siin tukkuda, soe on küll ja sõda on läbi, aga silma ära kinni lase, postil ei lasta kunagi silma kinni, pealegi on täna siin selle maja endine omanik ning sul tuleb eriti valvas olla. Neid eraomanikke me tunneme. Kümne küünega oma varas kinni. Tõsine ja vähese jutuga mees, sellised võivad maja õhku lasta või põlema panna.

«Selge?» küsis major sõdurilt.

«Just nii, seltsimees major.»

Ta ei maganud ühtki silmatäit.

Und ei tulnud.

Usk oli teda õpetanud mitte vihkama.

Usk oli kõike toimuvat seletanud jumala tahtmisega ning ainult jumal võis karistada, kui miski asi viltu läks.

Sünnilt oli ta tasase ja vaikse meelega.

Ei tundnud ta äkkviha.

Aga nüüd ometigi kohras miski ta sees ning unetu rähklemine tolmustes heintes süvendas kiusu.

Imelikul kombel pidi ta nüüd siin, kui kodutusevalu

ja Rügeni viletsus ja pikk näljane tagasitee seljataga — imelikul kombel pidi ta alt kostnud venekeelse jutu peale ning ikka veel peas kummava lause — это мой дом — venekeelsusele vaatamata endale tunnistama, kuidas sündis ja sai nime konkreetne raev, ei mingit seletust ega lohutust nõudev viha, hambaid risti sundiv pöörase ülekohtu tunne, mis teda endasse kui pehmesse keeristuisku kiskus. See oli tagasitõrjumatu ja nimeline viha sakslaste vastu. Fašistide vastu, kes ainsatena olid süüdi, et tema majas praegu elasid sõjaväelased, kes tõepoolest ei tohtinudki endisele peremehele öömaja anda.

Ta ei tundnud viha, vaid ainult mõistvat kaastunnet nii majori kui leitnandi vastu, sest tema tulek oli sundinud neid midagi otsustama südametunnistuse ja sõjaväekorra jäikade seaduste vahel.

Tolm mattis hingamist ja süda tagus meeletult, nii et ta esimese hahetusega alla ronis.

Ta ei kõnelnud tunnimehega — ainult noogutas talle, kaks ristatud kätt rinnal.

Tunnimees küsis vaikselt, ega tal suitsu ole, aga tal tõesti polnud. Ta ei olnud elus ühtegi suitsu tõmmanud.

Ta sulges enda järel aiavärava ja keeras suurele teele, mis avanes idast imbuvale külmale valgusele: tühi, pikk ja kõle.

*

Vana naine oli nõnda vilets, et ta Kuressaarest enam edasi ei saanudki: haiged jalad ei kandnud.

Ja polnud mõtet Sõrve minnagi.

Seal ei olnud enam midagi.

Las siis tütar käib pealegi ära, kui ta nii kangesti kipub, vaatab vähemasti oma silmaga, mis ja kuidas . . .

Nõnda läkski tütar, mis noor või üleliia terve temagi, lapsed võõras mullas ja mees punaväes; ons sedagi oodata.

Tütrele oli räägitud, mis tal kodukülas näha — kolme põlenud hoone tuleasemed.

Kohale jõudnud, seisis ta endisel õuel — see oli tõesti koduõu, pisut aedagi veel püsti, aga majade asemel vihma pestud musthallid tukid, põlenud kivi ja takjad.

Aga liiliad õitsesid.

Mis ime lilli hoidis, aga õied punasid soojalt vundamendikivide varjus, samuti kui viimasel sõjasuvel aasta tagasi.

Jah, jah, jah, kordas ema, kui tütar talle sellest rääkis.

Jah, jah.

Ema arvas: lilled oleksid võinud ka ära tuua. Vähemasti seegi meenutus kodust.

Nädala pärast tütar läkski.

Ta kartis, et ema pole enam kauaks — jalad olid kogu aeg paistes, ta tahtis emale lillerõõmu valmistada.

Tõttaval sammul astus ta varemiku poole, kaasas paber, kuhu lilled panna; kena hele päev oli, rukis juba küps.

Lilled ei punanud nüüd nii silmatorkavalt kui nädal tagasi.

Suvi oli kuum ja sajuta, lill longub kiiresti.

Põlenud maa eriline lõhn lõi ninna.

Putukad sumisesid loiult.

Ühtki hingelist polnud läheduses, ühtki häält, ühtki liikumist peale lauguvate pilvede, mis ujusid üle maa mere poole.

Ta ei uskunud oma silmi.

Nii kiiresti lill ei kuiva.

Ta astus veel sammu.

Lilli ei olnud.

Polnud vähimatki jälge elust.

Ta vajus põlvili ning siis päris silmili hõõguvale pahkmaale.

Ta vappus lohutamatus nutus keset elutut ja mahajäetud põlendikku, kus polnud linnupesa ega loomajälge, isegi kanarbiku pisikest õit mitte.

*

Kunagi ammu, kui me tulime üle väinatammi, päike längumas, õel jalad paistes kui rattarummud, ei teadnud mu ema juhtunust veel midagi.

Me tulime nõrkadena ja näljastena tema venna koju, kus meie, lapsed, pidime nägema ka oma emaema.

Sellest õhtust saab peatselt juba kolmkümmend aastat.

. . . Ema astus minu ees mööda paljale jalale pehmet luharada.

Peaaegu tuuletu oli.

Imeõhuke, aga tihe pilvitus varjas päikest, vihma lubamata.

«On ikka kuum,» ütles ema.

«Mammi,» küsisin mina, «mismoodi see sinu emaga juhtus?»

Ema astus lühikesel sammul minu ees.

Vaikne kuumus tegi õhu raskeks, nii et see juba takistas hingamist; pikas põuas põlenud maa õhkus nagu roosat vinet kiirgav taevakummgi ja me läksime kui ajatult, ühegi sündmusega märgistamatult, ainult lämbuses, mis praegu ühekorraga oli möödunu, oleva ja tuleva kõiksus.

«Noh, see oli . . .» ütles ema. «See oli sedamoodi,» ütles ema minu ees astudes. «See juhtus veel enne, kui meid Sõrvest ära viidi.»

«Oktoobri algul siis.»

«Oktoobri sees jah . . . Rinne oli ju vahel, me ei teadnud midagi. Ema oli juba üle kaheksakümne. Voodis . . . Luges ilma prillita veel. Piibel oli kolmat korda käsil . . .»

See maja jäi vastu Väikest väina, vana Maasi maalinna kõrvale. 1944. aasta oktoobrikuu algul tulid üle väina Eesti Laskurkorpuse võitlejad-vabastajad.

Maja lähedusse võtsid sakslased sisse kaitsepositsiooni.

Siin võis oodata ägedat tulevahetust.

Minu emaema jaoks, kes oli jalutu vanainimene, ehitasid ta pojad keldrisse uutest laudadest lavatsi. Küljealuseks seati pehmed ja soojad kasukad.

«Kui laskmiseks läheb, aitame vanainimese ära tuua,» ütlesid sakslased.

Kui esimesed kuulid vingusid, oligi aeg käes ja ema vend Jaan läks keldrisse vaatama, kas kõik ikka korras. Saksa sõdur lesis ema lavatsil ja kiskus suitsu.

Minutipealt algas tihe laustuli. Lasti maalt ja merelt.

Kaevuämber, kui hiljem vaadati, oli nagu sõelapõhi.

Süttisid hooned.

Kõik oli tules ja suitsus.

«... kondid olid küll kõik pärast nõnda, nagu oleks ta rahulikult surnud... vingu juba... käed rinnal.»

Maa kuivas ja kõrgemais kohtades põletas mullale tallatud rada jalgu.

Me läksime emaga metsaveerde peenraid kastma. See suvi oli nii põletavalt kuum. Kõik närbus. Pidime igal õhtul vett ammutama ja jootma maad, mis neelas ja neelas kui tulekahju, ikka kustumata.

*

Otsisin Sõrves kaua Karuste küla, et oma silmaga vaadata koolimaja, kust meid ära viidi, ning sääre poole minevat teetriipu, mis sel ööl helendas kaugelekaugele selges jahedas kuupaistes. Mul oli kaasas kaart ja ma astusin jala. Kaardi järgi pidin juba külas olema, aga siin polnud ühtki maja. Mööda teed liikuvailt inimestelt oli imelik küsida: täie mõistusega noor mees, kaart näpus, saarlane pealekauba, ning ei oska Karuste küla leida!

Ma tulin uuesti suurele teele ja kontrollisin ilmakaari. Ikkagi pidin ma minema täpselt samas suunas ja sama palju maad ning järelikult jõudma samasse kohta, kus juba nõutult seisin.

Ma hakkasingi astuma ja kõik oli selge: Karuste küla enam polegi.

Oli alles vaid maa — Sõrvemaa.

Minult oli sõda röövinud lapsepõlvekodu, mida ma olin teadnud kusagil siin Sõrves alles olevat, nii et ma võin kord vaatama tulla ja vaikselt seista ning mõtelda kõigele sellele, mis mind seob selle paigaga.

Minult oli ära kistud, maatasa tehtud, umbrohtu täis kasvatatud see aasta lapsepõlvest, mil inimese

mälu hakkab midagi fikseerima tulevaste aegade jaoks.

Siin ei olnud mul silmadele lähendada muud kui tükk tavalist Sõrve maad, ebatasast, leppasid, männinutte ja harevil põõsaid toitvat kruusapõhjast meremaad.

Soodevahe küla, kuhu ma läksin vaid Pruuli Hindreku naise ja tema tules hukkunud laste pärast, et näha üht võimalikku külapilti, mis kõige hirmsamal hetkel vilksatas noore naise vaimusilmas kui viimne tugi surma möödapääsmatust tajudes. Soodevahe külas seisin ma samuti kaardil absoluutse täpsusega fikseeritud punktis ning vaatasin tumma metsaseina, rohtunud teid ja künkaid ja lauguvaid nõlvi, mis nagu looduselt inimesele kingitud kodu rajamiseks.

Soodevahe naine ei saa kunagi teada, et teda, lapsi ja küla tabas üks saatus — nad põlesid sõjatules.

Minu märkmikus on kirjutatud:

Salme külast küüditati ära Miina Meister nelja lapse ja emaga.

Berliinis surid lapsed:

Alviine — 13-aastane
Leonhard — 11-aastane
Jaak — 6-aastane
Leida — 5-aastane

Mäebe külast küüditati ära Miina Meistri vend Priidu.

Saksamaal surid ta lapsed:

Vello — 8-kuune
Maie — 5-aastane (suri laudas sõnnikul magades)
Viivi — 4-aastane
Juku — 7-aastane (peaajupõletikku kohe Saaremaale jõudmisel)

Miina ja Priidu kolm venda võitlesid Eesti Laskurkorpuses.

Nad kõik hukkusid sakslaste kuulide all:

August — Velikije Lukis
Andres — Velikije Lukis
Julius — Kuramaal.

Nende ema vedas Saksamaale kaasa kohvri kolme poja riietega, et noortel meestel koju jõudes oleks

midagi selga panna. Teadmata, et pojad hukkunud, suri ta tagasiteel Grodnos tüüfusse, viimaseks mureks, et kohver edasi toimetataks.

Saksa kohtuseadus eristab kaks tapmise liiki — *Totschlag* ja *Mord*. *Totschlag* — partisanide, saboteerijate, diversantide ja põrandaaluste gruppide liikmete hävitamine — on Saksa Föderaalvabariigis juriidilise süüdistuse esitamiseks juba aegunud.

Mord on tapmine, mis on sooritatud omakasupüüdlikel eesmärkidel või alatute instinktide ajel, tapmiskirest või eriti julmal viisil.

Need kuriteod ei aegu.

Ma ei esita juriidilist süüdistust, sest siin raamatus ei ole trükitud dokumente, ometigi olen kõiges püüdnud tõenäosust asendada tõega, selleks ainuüksi tõestatavatest faktidest kirjutades, ja mind huvitab, kumma tapmisliigi alla kuulub sõrulaste totaalne hävitamine. Minu huvi süvendab teadmine, et jumala hooleks jätmine tähendab lihtsalt kõige mahavaikimist. Kui sõja ette aetakse nõdrameelsed ja sandid, noored, elujõulised inimesed viskuvad tulle või jäävad eluaegseteks invaliididideks, vanainimesed nõrkevad niiskeis tõmbetuulistes loomalautades, lapsed näljutatakse surnuks, ning seda nimetatakse päästmiseks punaste barbarite eest, siis on tegemist tapmisega eriti julmal viisil. Selle pildi lähendan ma aegamisi silmadele, parandan fookust, et kõik selge ja täpne oleks, ning stoppan lindi, et võidaks ära lugeda tekst:

M o r d: vorsätzliche Tötung eines Menschen unter bestimmten erschwerenden Umständen, zum Beispiel aus Habgier, Heimtücke (Meuchel-M.), Grausamkeit, zur Ermöglichung oder Verdeckung einer anderen Straftat, zur Befriedigung des Geschlechtstriebs (Lust-M.); wird in der DDR mit dem Tode oder mit lebenslangem Zuchthaus, in der Bundesrepublik mit lebenslangem Zuchthaus bestraft.[1]

---

[1] M õ r v: inimese ettekavatsetud tapmine teatavatel raskendavatel asjaoludel, näiteks saamahimust, kättemaksust, julmusest, mingi teise kuriteo varjamiseks või sooritamiseks, suguhimu rahuldamiseks; karistatakse Saksa DV-s surmanuhtlusega või eluaegse vangistusega, Saksa Föderaalvabariigis eluaegse vangistusega (saksa k.).

Liine Hüüdma kirjutab 7. mail päevikusse:
Kes veel elab täna, ehk ei tapa seda enam sõja kuul.

8. mail.
Oh, milline tunne. Rahu.
. . . aga seda ei tea, mida see meile tõi. Ime küll, seda ei oleks uskunud varem, et sõja lõpu päeval veel süda raske on. Varem kujutlesin seda endale ette suure rõõmuna.

*

1945—1948 jõudis arhiividokumentide järgi Sõrve tagasi 2209 inimest. Arvan selle olevat pisut üle poole küüditatute üldarvust.

*

Öeldakse, et ei ole selliseid paiku, kust me kahetsuseta lahkuksime, ja isegi need olud, inimesed ja paigad, mis meid õnnetuks tegid, jätame hüvasti valuga südames.

Väikese valge kaatriga Gdanski reisijate-muulilt väljudes ja hiiglasadama akvatooriumis suurte laevade vahel Westerplatte poole sõites, kus algas Teine maailmasõda, istun kaatri ahtris korvtoolis, et näha kõiki kaisid, millelt 1944. a. sügisrõskuses sõrulased «tõotatud maad» uudistasid. Silmadega otsides vanu kivikuure, kus tookord magati, kirjutamiseks visuaalset pilti talletades, kannatlikult oodates, et mind haaraks sisemine erutus, stress, hardus või närvilisus, ei tundnud ma muud kui vee rõskust ja kirdetuule jahedust.

Ma ei teadnud, millise katuse all külmetas Maria Kaju laps, kuuri teises otsas torpeedod.

Kes tagantjärele ütleks, et just nende seinte vahel aitas minu isa õhtuti ratastoolilt maha tõsta vana läti meest, kes meeltesegasena aina oma poegi hüüdis.

Sõitsin suure sadama pärissuus, mitme riigi laevade vahel. Olin oodanud mingit erilist hingeseisundit, aga tundsin ainult vee rõskust ja kirdetuule jahedust.

Tulin ahtritekilt alla salongi, ostsin pudeli õlut ning istusin külitsi vastu nelinurkset illuminaatorit.

Siin oli soe, õlu rahustas mind, klaasi tagant möödusid pikad kaid ja suured laevad. Õdus ja hea oli, ning korraga fikseerus edevaks ja võltsiks iseenda asetamine nende kaugete sündmuste keskele, millest ise mäletan vaid heledat kuuteed ja mürsu lõhkemise rohelist mürki, ei midagi muud.

Siin, varjatud tuule ja kaitstud niiskuse eest, oli mul hea. Niimoodi olin ma harjunud.

Ma olin Gdanskis, ilusas sadamalinnas, kus on Długi Targi kohvik soojade punaste kardinatega.

Mitte miski ei meenutanud sõda.

Laev vilistas kaugel ja sireen, ühel hetkel käristanud õhku üle kogu reidi, hajus ja kustus, nagu poleks teda olnudki.

Sellel päeval ei ole enam Hermann Tehu ega Pruuli Hindreku naist.

Major Voldi, kapten Einalo ja reamees Zoganovi surmateade on juba ära saadetud.

Liine Hüüdma elab veel ja peab päevikut.

Juhan Saar on jätnud Saksamaa mulda kaheksaaastase poja Siimeoni.

Polkovnik oma meestega marsib Kuramaalt läbi Läti Eestimaa poole.

Kapitulatsioon Karlshorstis on alla kirjutatud.

Kõik peaks möödas olema, aga tema tuleb selgi lõputult pikal maipäeval ikka edasi ida poole.

Rügeni saarelt hakkas ta tulema ning tee viib ainult itta. On alles maikuu keskpaik, Saaremaale jõuab ta 28. augustil, aga praegu ei ole tal sellest vähimatki aimu, ning liikumisest saadav eriline rahuldus aina kannustab teda.

Ta tuleb hobusevankril istuvate sõrulaste sabas, ta astub paljajalu tulipalaval asfaltteel ja pervele ei saa ta minna, sest seal oleks lapsevankrit hoopis halb lükata. Asfalt päris sulab lõõskavas maipäikeses, nii et kerge lapsevankergi rattajäljed maha jätab, aga jalatallad on juba harjunud, sest pole esimene päev nõnda tulla ega viimanegi, ja eks oleks teinekord kiu-

satus juhuslikule autole saada, aga mis võimatu, see võimatu: autod ei peatu, ta ei saa teeserva minna lehmi otsima ja piima lüpsma, sest mis sa väikesele lapsele muud annad, vaevalt kahenädalane teine, rinda anda tal pole, laps ei ole tema laps, tema laps on pikk täismees ja sõdib Punaarmees, see siin on alles ilmale tulnud, väike ja vilets, pole tal millestki aimu, ainult süüa tahab.

On maikuu keskpaik lääne pool Stettini, sõrulaste killavoor liigub itta, alles 28. augustil jõuavad nad koju, kus suure sõja viimased uudised neid ees ootavad, ja nõnda ei saagi Marie Tiitson sel päeval aimata, et oma poega ei ole tal enam ammu-ammu, Luki lahingutest pihta. Ta jäi silmnäoli lumme, rinnaga läände, kus oli ta kodu, seal tulemüüri taga, millest pidi läbi murdma, et tagasi Sõrve saada.

Sõda võtab, kust võtta annab, oma ja võõra, aga sel päeval ei tea Marie Tiitson, et kulub veel mõni asfalttuline päikesering, nõnda et rusudes Stettin juba silme ees, ning ta matab linnaservale võõraste inimeste lapse Peetri, keda tahtis Sõrve tuua ja üles kasvatada.

Kuidas võibki ta ette näha, et kõigest mõne päeva pärast kustub see elu, ja Aluse Kosta, kelle naine viimaseid päevi ümar, näed sa, seal vankripäras ta istub, suuril silmil kaugeid katuseid oodates, et laps päris lageda taeva all ilmale ei tuleks, — kust teab Marie Tiitson, et Aluse Kosta, kes ise juba kaks last matnud, mõne päeva pärast lauaotstest pisikese puusärgi teeb ning Peeter suure suitseva linna servas mulda pannakse.

Praegu kummub ümberringi hele kõrge maipäev, sõda on lõppenud, langenud loetud ja kodutud tõttavad mahajäetud kollete poole. Marie Tiitson ei oska küll ütelda, mis rahvusest inimeseks see pisike laps lugeda, kui nad juba Sõrves on ja mehike sirgub. Tema on ema ja kasvataja, ümberringi elavad eestlased ja räägitakse saare murrakut, ja kas polekski õige teda päris sõrulaseks pidada — mis sellest, et õige ema ukrainlanna ja isa poolakas.

Ta on pisike küüditatute laps.

Noorukesele ukraina tüdrukule hakkas meeldima

omavanune poola poiss, alla kahtkümmend mõlemad, ilma vanemateta mõlemad, *Reich*'i tööjõud.

Võõrast eesti naist usaldas tüdruk rohkem kui kedagi teist.

Maria, sina oled minu ema, ütles ta.

Ema oli esimene, kellele ta tulevasest lapsest rääkis.

Nuttes tuli ta ema juurde, kui laagrisse jõudnud punaarmeelased teadsid öelda, et Saksamaal lapsi saanud tüdrukuid kodumaal enam ei oodata.

Kuidas saab ta piiril selgeks teha, et laps pole mitte sakslasega, vaid poolakaga?

Kes teda usub?

Ise räägib ja nutab ja vaatab Marie poole, räägib ja nutab ja vaatab ema poole . . .

Ja nüüd nad tulevadki itta mööda kuumavat asfalt-teed; päev sünnitab eespool terenduse, nagu läigiksid kauguses veelombid tee mustal paelal.

On maikuu keskpaik, koju Sõrve jõutakse 28. augustil, ja kuidas saabki naine teada, et kodu on põlenud ja mahajäetud, ta lükkab lapsevankrit ja tuleb kodule lähemale.

Юло Туулик. В ВОЕННОЕ ЛИХОЛЕТЬЕ. Рассказ. На эстонском языке. Оформление: Х. Аррак. Таллин, изд-во «Ээсти раамат».

Toimetaja M. Käbin. Kunstiline toimetaja M. Vannas. Tehniline toimetaja A. Krebstein. Korrektor M. Teemägi. Laduda antud 28. V 1974. Trükkida antud 3. X 1974. Trükipaber nr. 2, 54×84/16. — Kohila Paberivabrik. Trükipoognaid 10. Tingtrükipoognaid 8,4. Arvestuspoognaid 8,27. Trükiarv 32 000. MB-08267. «Eesti Raamat», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10. Tellimuse nr. 3014. H. Heidemanni nim. Trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind 40 kop.